

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 19, Sayı 4 (Aralık 2022), ss. 437-473

DOI: 10.1501/MTAD.19.2022.4.21

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Kutadgu Bilig V

Kutadgu Bilig Nüshaları, İlk ve Sonraki Sahipleri

F. Sema Barutcu Özönder

Ankara Üniversitesi (Ankara)

ÖZET

Kutadgu Bilig'in Yûsuf tarafından hazırlanan bir taslak veya temiz kopyası elimizde yoktur. Eserin bugüne ulaşan üç nüshası vardır. Bunlar literatürde Kahire nüshası (C), Fergana nüshası (B), Viyana veya Herat nüshası (A) olarak bilinmektedirler. Kahire KB'nin ilk mâliki/sahibi ʿİzzed-dîn Aydemürü'd-Devâdârü'n-Nâşirî olup, ayrıca vakfedilmiş elyazma kitaptır. Fergana nüshasının unvan sayfası yanında son kısımları da eksiktir, ancak özellikleri Kahire nüshası gibi bir geçmişi olduğu izlenimini vermektedir. KB Herat Nüshası Fatih Sultan Mehmed Han'ın bitikçisi ʿAbdu'r-rezzâk Bağışî tarafından İstanbul'a getirilerek satın alınmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Kutadgu Bilig / Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* nüshaları, vakf-kitap, kitap sahipliği, kitap mülkiyeti

ABSTRACT

We don't have neither a draft copy (musawwada) nor a fair copy (mubayyada) of Kutadgu Bilig written in Yûsuf's hand. There are three copies of the Kutadgu Bilig. They are known as the Cairo copy (C), the Fergana copy (B), and the Herat (or the Vienna) copy (A). The first owner of the Cairo copy of the Kutadgu Bilig is ʿİzzed-dîn Aydamuru'd-Davâdârü'n-Nâşirî, and this manuscript is also an endowment book. In Fergana copy, there is no title page and the last folios. However the peculiarities of the Fergana manuscript give the impression that it has been a similar story to the Cairo copy. The Herat manuscript was

brought to Istanbul by Chancery Secretary ‘Abdur-rezzāk Baḥşı of Fatih Sultan Mehmed Khan and purchased.

KEY WORDS

Kutadgu Bilig / Yūsuf Hāşş Hācib, *Kutadgu Bilig* copies, endowment-book, book ownership

1. Kutadgu Bilig Kitabı

Orijinal adı: Yūsuf'un eserine verdiği ad *Ḳutadḡu Bilig*'dir (b. 350, 112). Eser, Türk ülkelerinin dışındaki doğu ve batı ülkelerinin âlim ve hakimleri tarafından verilen çeşitli adlarla da tanınmıştır. Hem Manzum hem de Mensur Mukaddime, doğu ve batı muhitinde eserin tanındığı adları sıralar. Buna göre, eseri Çinliler *edebü'l-mülük*; Maçinliler Manzum Mukaddime *enīsü'l-memālik*, Mensur Mukaddime *āyīnu'l-memleke* (A, B), *emünü'l-memleke* (C); Maşrıḡ uluları *zīnetü'l-ümerā*; İrānlılar *şāhnāme*; Turanlılar *ḡutadḡu bilig* adları ile tanımışlardır. Manzum ve mensur mukaddimelere göre **eserin tanındığı adlar** nüsha karşılaştırmaları ile aşağıdaki gibidir:

Manzum Mukaddime

- A 5/19 ol el-ning boḡü-sıbilḡüçü ḡakīmi turup / at urmuş ol el-ning törüçe ḡörüp
C 5/1 ol elniḡ böḡüsi ḡakīmi turup / at urmuş ol ol elniḡ törüçe ḡörüp
A 5/20 çini-l(e)r **adab-bul-mülük** tep aḡar / māçin-l(a)r **eni-sul-me-mālik** me ter
C 5/2 çiniler **edebü'l-mülük** tep ayar / māçinlar **enīsü'l-memālik** me atar
A 5/21 buu maşrıḡ elin-te uluḡ-l(a)r muḡ-ı / **zīnetüñ-umer-a** teyür-l(e)r ḡoñı
C 5/3 bu maşrıḡ elinde uluḡlar munı / **zīnetü'l-ümerā** ḡüyürler ḡöni
A 6/1 iran-lıḡ ma **ş-āḡ nām-e** ter-l(e)r muḡar / türān-lıḡ **ḡutadḡu bilig** tep uḡar
C 5/4 irānlıḡlar **şāhnāme** ter muḡar / türānlıḡ-lar **ḡutadḡu bilig** tep uḡar

Mensur Mukaddime

- A 3/05. tegme bir-i bir A 3/06. türlüḡ at laḡab urtı-l(a)r
B 2/03. t(e)ḡme biri bir B2/04. türlüḡ at laḡab birdiler
C 2/11. t(e)ḡme biri bir türlüḡ laḡab at urdı-lar
A 3/06. çin-lıḡ-l(a)r edeb-bul- A 3/07. mülük atadı-l(a)r
B 2/04. çin-lıḡ-lar **ādābu'l-mülük** at birdiler
C 2/11. çin-lıḡ-lar edebü'l-mülük atadı C2/12. lar
A 3/07. māçin meliki-ning ḡükem-ā-l(a)r-ı āyīnu-l- A 3/08. memleket tedı-l(e)r
B 2/04. māçin/melikı B2/05. ning nedim-leri **āyīnu'l-memleke** atadılar
C 2/12. māçin-lıḡ-lar eminü'l-memleke tidiler
A 3/08. meş-rıḡ-lıḡ-l(a)r zīnetul-umer-ā tep A 3/09. aytı-l(a)r
B 2/05. meşrıḡ-lıḡ-lar **zīnetü'l-ümerā** tip aydı- B2/06. lar

- C 2/12. meşriq-lığ-lar zīnū'l-ümerā at birdiler
 A 3/09. irān-lığ-l(a)r ş-ā^h nām-e-yi tırkī aţamıŝ-l(a)r
 B 2/06. irān-lığ-lar şāh-nāme-i tırkī tidi-ler
 C 2/12. irānlığ
 A 3/11. tūrān-lığ-l(a)r kūtadgu bilig tēp ayımıŝ-l(a)r
 B 2/07. tūrān-lığ-lar kūtadgu b(i)lig tip aytımuŝ-lar'
 C 2/13. <tūrān-lığ-lar> kūtadgu b(i)lig tip aytımuŝlar
 A 3/10. baʒ-ı-l(a)r-ı m-a peñd nām-e-yi mulūk temiŝ-l(e)r
 B 2/06. baʒīlar ma pend-nāme-i mulūk B2/07. <ay>tmuŝ-lar
 C 2/13. baʒīları(3. el, ek) bend-nāme-i mulūk timiŝ-ler

Sunulduğu kişi: Yūsuf eserini Türk Hakanlığı hükümdarı *Tawğaç Uluğ Buğra Han Ebā ʿAlī Ḥasan bin Arslan Ḥan*'a sunmuştur. Bu hükümdar adı, B 17/8-9'daki bâb başlığında verilmiştir. Manzum ve mensur mukaddimeler ile Asıl Metinde, eserin sunulduğu hakan şu adlarla da gösterilmiştir: A 8/8 *orduken hanı beg*; A 13/16 *uluğ buğra han*; B 17/8-9 *Tawğaç Uluğ Buğra Han Ebā ʿAlī Ḥasan bin Arslan Ḥan*; C 8/5 *buğra han*, C 16/6 *tawğaç uluğ buğra han*. Manzum Mukaddime b. 23 *buğra han*; b. 60 *tawğaç kara buğra hanlar hanı*. Mensur Mukaddime str. 14 *buğra han*; 25, 26 *tawğaç buğra han*.

Yazıldığı tarih ve yer: 1069/1070; Müsvedde nüsha Balasagun'da, mübeyyede nüshası Kâşgar'da yazılmıştır.

Dili ve konusu/türü: Türkçe; siyâset-nâme, felsefî hikemî; şiir, mesnevî; manzum anlatı, diyalojik metin.

Yazarı: *Orijinal adı* Yūsuf, *doğum yeri* Balasagun'dur. *Doğum tarihi* 1020 veya 1020'li yıllar olmalıdır. Asıl Metinde Yūsuf olarak adını verdiği tek yer vardır: E III 6627. Manzum ve mensur mukaddimeler, fihristler ile metnin bâb başlıklarında, gıyabında onun için tek başına veya *hâş hâcib*, *uluğ hâş hâcib* görev unvanlarıyla birlikte verildiğindeki adı da Yūsuf'tur. Unvanlar özel adı izler. Bunlar aşağıda nüsha karşılaştırmaları ile sıralanmıştır.

Mensur M

- A 2/17 a. nıng uçün yūsuf hâş hâcib tep A 2/18 atı acun-ta yayılmış turur
 B 2/11-12 //// turur anıñ uçün yūsuf uluğ hâş hâcib tip anı çawı B 2/12 bérilmiş turur
 C 2/16 anıñ uçün yūsuf uluğ hâş hâcib tēp'atı çawı C 3/01 b(e)rilmiş t(u)rur

Manzum M

- A 7/13 63 buu mağn-ı uçün kör ağırl(a)r anı / yusup hâş hâcib tep ayur-l(a)r köni
 C 63 bu ma'nî uçün kör ağırlar anı / yusuf hâş hâcib tep ayurlar köni

Asıl Metin:

- E I 80 bâb yūsuf çalbaşı yigitlikke ökünüp awuçğalıkn ayur
 A F 10/14 yetmiş A F 10/15 birinçi bab yusup çıl baş.ı yigit-lik-ke ökünüp abuç-ğalıknA hrt piri ayur

#A

#B F

#B

C F 12/3 bāb **yūsuf** çal başı yigitlikke öknüp awuçğalıgını ayur

C 386/5 bāb yigit-lik açıp awuçğalıgını ayur

E III 82 bāb kitāb idisi öziñe pend berip öz ʿuzrin qolur

A F 10/16-17 song bab A F 10/17 kitāb iğeş-i özin-ge pend berip öz ʿuzrin qolur

A184/17 kitāb e.ğeş-i **yusup** ^haş **hacib** özin-ge pend berür

#B F

#B

C F 12/5 bāb kitāb idisi öziñe pend birip öz ʿuzrin qolur

C 391/8 bāb kitāb idisi **yūsuf uluğ hacib** öziñe pend berür

E III 662/7 ay **yūsuf** kerek sözni sözle köni / kereksiz sözüg kizle kılğa qor a

A 185/7 ay **yusup** kerek sözni sözl-e köni / kerek-siz sözüg kizl-e kılğ-a qar a

#B

C 392/13 ay **yūsuf** kerek sözni sözle köni / kereksiz sözüg kizle kılğa qor a

2. Kutadgu Bilig Kitabının Nüshaları

KB'nin Yūsuf tarafından hazırlanan bir taslağı (*müsevvede*) veya temiz bir kopyası (*mübeyyede*) elimizde yoktur. Eserin bugüne ulaşan üç nüshası vardır. Bunlar literatürde Kahire nüshası (C), Fergana nüshası (B), Viyana veya Herat nüshası (A) olarak bilinmektedirler.

2.1. Nüshalar ve saklandıkları yerler

A Herat nüshası: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. A. F. 13 Samml. Han. Tıpkıbasımları: TDK 1942, TDK 2018, 2014.

B Fergana nüshası: Taşkent, Taşkent Devlet Şarkşünaslık İnstitutu Huzuridegi Ebu Reyhan Beruniy namli Şark Kolyazmaları Merkezi, 1809 nr. Tıpkıbasımları: TDK 1942, TDK 2018, 2013.

C Kahire nüshası: Kahire, Dāru'l-kütüb ve'l-vesāiki'l-kaḫmiyye taşavvuf türki, 168 nr. Tıpkıbasımları: TDK 1942, TDK 2018, 2014.

2.2. Nüsha tarihleri, istinsah yerleri ve müstensihleri

A Herat nüshası: İstinsah tarihi 4 Muharrem 843, *qoy yıl*'dir (= 17 Haziran 1439, Koyun yılı). İstinsah yeri Herat (*Herü*), müstensihisi Hasan Kara Sā'il Şems'dir. **A/Herat**

yazması aslında 95 yaprak olup asıl metin 93a'da 26-27. satırlarda yazılan istinsah tarihi ile biter. 95b'ye kadar sırayla, Hasan Kara Sâ'il Şems'in Türk-Uygur harfli kasidesi (93b/1-95a/3), oldukça büyük harflerle Arap harfli şükür cümlesi (95a/4), Hasan Kara Sâ'il Şems'in şiir parçası (95a/5-8), ikinci istinsah tarihi kaydı (95a/9-13), bir başkasına ait ikinci istinsah tarihini de çevreleyerek sağlı sollu yatay olarak yazılmış Arap harfli Farsça rübâî (95a), Türk-Uygur harfli yazmanın Tokat'tan İstanbul'a getiriliş kaydı (95a/17-20), °Abdu'r-rezzâk Bahşî'nun Moğol hattı tarzında Türk-Uygur harfli 5 Türkçe tuyuğu (95b/1-10), °Abdu'r-rezzâk Bahşî'nun Arap harfli Türkçe tuyuğlarını bitirme beyti (95b/11-12), satın alma kaydı (95b/13-14); 95b/sol alt köşede Arap harfli *bağşı belgüsi* Bağşı alameti' ibaresi ile işaretlenerek hemen üstünde °Abdu'r-rezzâk Bahşî'nun Türk-Uygur harfli imzası vardır. (TDK 2018 A/H nüshası tıpkı basımı).

B Fergana nüshası: İstinsah tarihi 12. yy sonu -13. yy başları olmalıdır. İstinsah yeri bilinmiyor, ancak kuvvetle muhtemel Türk Hakanlığı'nın batı kanadının hüküm sürdüğü sahada; belki Semerkand'da veya Hocend, Oş, Fergana'nın merkezi Özkend gibi Hakanlığın önemli şehirlerinden birinde çekimlenmiştir. Yazmanın kodikolojik özellikleri bir han veya emir sarayı atölyesinden çıkmış olabileceğini söyletebilir.

C Kahire nüshası: İstinsah tarihi H. 762/M. 1361'den önce olmalıdır. İstinsah yeri, Memlûk Devleti'nin (Devletü't-Türkiye) hüküm sahası olup, kuvvetle muhtemel Kahire'dir. °İzze'd-dîn Aydemür e'd-Devâdâr için hazırlanan bu nüshanın saray sekreteri ve ordu içinden yetişmiş bir hattat olarak bizzat kendisi olabileceği de göz önünde tutulmalıdır. Nüshanın ilk mâliki/sahibi, kitabın vakfiyesi ile etüd ve okuma kaydı ile ilgili kısımlarda bu konudan tekrar söz edilecektir. bk. aşağı.

2.3. Nüshaların ilk mâlikleri ve ilk mâlik dışındaki diğer eski mâlikleri ve/veya kullanıcıları

2.3.1. A Herat nüshası

İstinsahı bitirme tarihi ve yeri 4 Muharrem 843 koy yıl (= 17 Haziran 1439, Koyun Yılı), Herü (: Herat) olup mensur ve manzum mukaddimelerin her ikisi de vardır. Mensur mukaddimenin 1-14 satırları yoktur. Nüshanın yazıcısının sondaki kasidenin¹ (186/1-189/3 arasında 38 beyitlik) de sahibi **Hasan Kara Sâ'il Şems** olabileceği Arat tarafından ileri sürülmüştür. KB Metni nüshanın 185. sayfasında biter. 186-189/3.

¹ Bu kaside ile ilgili olarak bk. Vambéry (1867: 638-651); Radloff (1891), Malov (1951) Sodiqov (2010), Sugahara (2015: 113-141).

sayfalarda Türk-Uygur alfabesinde yazılı bir kaside (186/1-189/3), Arap alfabesi ile ve Arapça Şükür cümlesi (189/4); 188'in sayfa altında gövde metnin satır hizasına 45° eğimle dikey olarak Türk-Uygur alfabesinde yazılmış 5 satırlık bir not, 189/5-8'de Türk-Uygur alfabesinde yazılı bir kıt'a, 189/9-14'te Türk-Uygur alfabesinde, satırları ters üçgen biçiminde dizilmiş kolofon, kolofonu iki yandan çevreleyerek beyitleri karşılıklı olarak eğimli sülüsle yazılmış Farsça bir rüba'î (189/15-189/16) KB'nin Herat yazmasına aittir. Bu sayfanın sonundaki (189/17-20 veya 15-18) Türk-Uygur alfabesi ile yazılı yazmanın İstanbul'a getiriliş tarihini ve getirtilen kişinin adının bulunduğu dört satırlık kayıt ile 190. sayfadaki Türk-Uygur yazısı ile yazılmış beş tuyuğ (190/1-10), Arap harfleri ile nesihte yazılmış beyit (190/11-12) ve Türk-Uygur harfleri ile yazılmış satın alma kaydı (190/13-14)² °Abdu'r-rezzāk Baħşı'nın kaleminden çıkmıştır. 190/11-12'deki beyitte Abdu'r-rezzāk Baħşı'nın adı da³ açık olarak yazılıdır. Sayfanın sol alt kısmında Türk-Uygur harfleri ile Baħşı'nın imzası ile onun da hemen altında Arap harfleri ile *baħşı belgüsi* ibaresi yer almaktadır. Dolayısı ile nüshadaki bu ikinci H. 879/M. 1474/1475 tarihinin asıl KB nüshası ile ilgisi yoktur ve Moğol hattı tarzında farklı bir Türk-Uygur alfabesi türünde yazılmış olup İstanbul'a getirildikten sonra °Abdu'r-rezzāk Baħşı tarafından eklenmiştir.⁴ Herat nüshasında KB metninin bittiği sayfadaki kolofonla (185/26-27) kıt'anın hemen ardından verilen kolofonun (189/9-14) tarihi aynıdır. Bu nüshanın son sayfaları üzerinde en son çalışanlardan Sugahara, kıt'a altındaki kolofonun yazıcısının, her iki kolofonun tarihlerinin de aynı olmasına dayanarak aynı bir yazıcı olduğunu belirtmiştir. Sugahara, 188. sayfa altındaki eğimli dikey notun [E] her ne kadar farklı bir el tarafından yazılmış olma ihtimalini belirtse de, bu kaydın yazıcısının da aynı kişi olduğu yazıdan açık anlaşılmaktadır. Sugahara'nın bu kaydın ilk sözcüğünü "m [hem] olarak değerlendirmesi (2015: 113-114) uygun değerdir, zira bu "m [hem] dikey kayda ait olmayıp 189. sayfanın izletme sözcüğü olarak yazılmıştır ve söz konusu kayıttan da olduğu uzaktadır.⁵ Arat,

² Bu kayıt hakkında bk. Arat (1979: XXXVI).

³ Beyit: °Abdu'r-rezzāk sözlerin aydı saña / Bar ise řab'ın cevâbın ber maņa.

⁴ °Abdu'r-rezzāk Baħşı'nın kitabı metin kaydı şöyledir: *tırış-ka sekiz yüz yitmiş tokuz-ta yılan yıl bu kuřadđu biligi kitab-nı (-nı satır üstünde yazılmış) abdu'r-raz(z)ak şeyh-zade baħş-ı için iştanbul-ta tokaştdın fenâr-i oğl-ı şaz-ı °ali biştiğ yiberip keldürt-i-l(e)r mubarek bolş-un đevlet kilz-ün mişnet kişş-ün "Sekiz yüz yetmiş dokuz tarihinde, yılan yılında, Abdürrezzak Şeyh-zâde Baħşı için Fenârî-zâde Kadı Ali İstanbul'dan mektûp göndererek, Tokaş'tan getirttiler; mübârek olsun, devlet gelsin ve mişnet gitsin". (Arat 1979: XXXIV-XXXV).*

⁵ Bu not şöyle okunup anlaşılabilir: (1) *cwm'dyl 'xyr 'y* (2) *nynk 'wn pys<yn>* (3) *ty n p'slp 'ny* (4) *mynk n'c' 'lp* (5) *p'rt y lr - (1) cumâdi'l-âhîr ay (2) -nıñ on biř<in> (3) -tin bařl(a)p anı miñ neçe*

kasidenin sonuna eklenmiş kit'anın da **Hasan Kara Sâ'il Şems**'in olduğunu söyler. Eğer bu tahmin doğru ise, Hasan Kara Sâ'il Şems'in şiirlerinin dilinin ve yazım özelliklerinin Heratlı (: Heratlı) Mâlik Bahşı tarafından çekilen *Mir'âc-nâme* ve devamındaki *Tezkire-yi Evliyâ*'nın dili ve yazım tasarrufları ile ne kadar uyum sağladığına da bakmak yararlı olacaktır. Bu metinlerin dili, Sugahara'nın da belirttiği gibi KB'nin dil özelliklerinden daha geç özellikleri gösterir ve 15. yüzyıl Çagatay Türkçesinden daha eski bir aşamaya aittir. Yazım tasarrufları bakımından Timürlüler dönemi Türk-Uygur harfli yazmaları ile ortaklaşan pek çok yönü vardır. Sugahara bunları ayrıntılı olarak belirtmiştir (2011; 2015: 115 vd.). Sugahara'nın bir bildiri ölçeğinde yaptığı KB Herat nüshasının yazım tarihine yakın; biri Yezd, diğeri Semerkand çıkışlı Timürlü dönemi Türk-Uygur harfli yazma ile yaptığı yazım karşılaştırması da (2011: 474 vd.) KB Herat nüshasının asıl metninin 1436 tarihli Herat çıkışlı *Mir'âc-nâme* ve *Tezkire-yi Evliyâ* metinlerinin bulunduğu mecmuanın yazım özellikleri ile büyük ölçüde uygunlaştığını göstermiştir. Ancak bunlar, Herat KB yazma şeceresi sorununu çözmeye yetmez. A/H nüshası için söylenebilecek tek kesin şey, onun sesler arası değil metinler arası bir nakil olduğudur ve biz yazıcının önünde hangi nüsha ve/veya nüshaların olduğunu ne yazık ki bilmiyoruz.

Bilindiği gibi kolofonlar yazma sonunda yer alırken, mülkiyet/mâliklik ifadeleri yalnızca kolofonlarda değil, yazmanın ilk yaprağının a-sayfasında (*recto*) da bulunur (Gacek 1987: 88). Sonraki el değiştiren mülkiyet ifadeleri Herat nüshasında da vardır; bunlar sondadır.⁶

2.3.2. B Fergana nüshası

İlk mâlik hakkında: Fergana nüshasının başı ve sonu eksik olduğu için ilk mâliki bilinmiyor. Ancak yazmanın kodikolojik özellikleri bir han veya emire ait olabileceğini söyletmektedir.

Son mâlik hakkında: Eser 7b'de (B 13) *besmele* ile başlar. Bu 7b sayfasının üst kısmında iki kez kurşun kalemle *Muhammed Hacı Lâleni* ve 8b (B 14) üst kısmında aynı kalemle çıkmış *uş-bu kitâb-lerimiz Kâtib Muhammed bin Muhyî'd-dîn maḥdûm oğulleri terekesi* kayıtları vardır; bunlar nüshanın başka kitaplarla birlikte *Kâtib Muhammed bin Muhyî'd-dîn*'in oğullarının terekesine ait olduğunu gösteren mülkiyet

⁶ *İlp' bert-i-l(e)r*. Sugahara I. kolofonun yılıyla aynı yılı gösterdiğini belirterek nottaki tarihin 23 Kasım 1439'a tekbül ettiğini belirtmiştir (2015:136).

⁶ Herat nüshasının sondaki yaprakları ve kayıtları için ayrıca bk. Arat (1979: XXXIV-XXXVI), Kaçalın-İmin (TDK 2018: Giriş); Sugahara (2015).

kayıtlarıdır. 7b *Muhammed Hacı Lâlenî* ile Togan'ın 1913 güzünde yazmayı hususî kütüphanesinde gördüğü, daha sonra Fitrat'ın yazmayı temin ettiği Muhammed Hacı İşan Lalereş'in iliskisine dair bildiğimiz kadarı ile her hangi birşey söylenmemişse de, biz 7b *Muhammed Hacı Lâlenî*'nin Nemenganlı Muhammed Hacı İşan Lalereş'le aynı kişi olduğunu bir ihtiyat payı koyarak ifade edebiliriz. Yazmadaki bâb başlıkları ile b-sayfasında (*verso=sol/arka*) eğik (*oblique*) yazılı bir veya daha fazla sözcükten oluşan izletme/takip sözcük ve ibareleri de aynı el ve kaleme aittir. Bu el, B 173-207, 211-221 arası sayfa izletme/takip sözcüklerini kırmızı mürekkeple, 209 siyah, 223'ten sonuna kadar artık rengi açılarak mora dönmüş mavi mürekkeple yazmıştır. B 443'teki çerçeve içine alınarak iki satır üzerine yazılmış beytin sağındaki mavi mürekkeple yazılı 1809 Arap rakamı da bu kişiye ait olmalıdır. Bu rakam B 2'de de vardır. Bu rakam bir tarih olamaz. Bu kişi Metnin B 15'teki eksik yazılmış II. bâb başlığının hizasında sayfa kenarına ters v düzeltme işareti ile *fazâ'il-i nebî*, B 16 III. bâb başlığının yanına *avşâf-ı çehâr-yâr*, B 17 IV. bâb başlığının satır arasına *ta'rif-i pād-şâh*; B 21 V. bâb başlığının yanına iki satır olarak *yulduzlar huşûşide*; B 23 VI. bâb başlığı yanına *fuzlet-i 'ilm*, B 24 VII. bâb hizasına *til bilmak huşûşide*; B 26 VIII. bâb yanına iki satır hâlinde *kitâb okud/// taşnif | kulu* şeklinde kendi dili ile güncellemek istemişse de, bunu devam ettirememiştir. Bu elin sülüs yazıyı iyi okuyamadığı düşünülebilir. Muhtemelen yine aynı el, siyah mürekkeple ve kamaş kalemlle B 126'da 12. ve 13. satırların tamamının, 15. satırdaki beytin ikinci dizesinin *ata bar-* kısmının, B 132 13. ve 14. satırların tamamının üzerinden geçmiştir. B 132'de sayfa altındaki kamaş kalemlle karalamaların deneme amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri *biligsiz* okunmaktadır; bu sözcük aynı sayfanın 11. satırındaki ilk sözcüktür. Bu yazı primitif ve kötüdür, yazarın kamaş kalem kullanmayı bilmediğini belli etmektedir. Sülüs yazıyı da iyi okuyamadığı B 366'daki bâb başlığının ilk sözcüğü olan *ilig*'in ilk üç harfini siyah kamaş kalemlle üstünden geçerken elif harfini yâ'ya tamamen birleştirmesinden anlaşılmaktadır. Daha ileride B 371/13'deki altın renk mürekkeple yazılı ilk iki sözcüğün (*atan* *öldi*) de üstünden geçilmiştir.

Muhammed Hacı Lâlenî (son el) Fihristin 39. bâbı dâhil bâblarını *Metin*'in bâb sayfaları ile karşılaştırmış, tekabül eden sayfa numarası ile kaçınıcı bâb olduğunu Fihristte solda bâb numarası, sağıda bâb'ın *Metin*'de başladığı sayfa olarak yazmıştır. Bu karşılaştırmanın, Fihristin hem bâb başlıklarının hem de bâb sıralarının *Metin*'deki sıraları ile uygunlaşmamasını da fark etmiş olduğundan bu işlemleri sürdür(e)mediği anlaşılmaktadır. Hem Fergana nüshası Fihrist bâblarının *Metin* bâbları ile hem de elimizdeki nüshaların aralarında yapılacak bir karşılaştırması, Fergana nüshasının Fihristinin başka bir KB Metninin varlığını gösterdiğine delalet edebilir.

2.3.3. C Kahire nüshası

Kutadgu Bilig'in elimizdeki Kahire nüshası, İslâmî muhitin elyazması kitap kültürünün "Memlûk yazmaları" grubuna giren özelliklerini yansıtmaya dikkat çekicidir. Bu yüzden, *Kutadgu Bilig*'in Kahire yazmasının felsefesine dair sorulardan biri onun neden bir Memlûk nüshasının yapıldığına veya olduğuna dair olabilir. Bu soru Kahire yazmasının ilk sahibinin Memlûk Türk Devleti'nde, ancak sembolik bir rolü olan halifeye karşı, gerçek gücü elinde tutan sultanın (ve geç dönemde yönetici emirlerin) konumunun artarak merkezileştiği döneme rastlaması dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir.⁷ Geç 11. yüzyıl metni *Kutadgu Bilig*'in anlaşılması için yegâne kaynak, elbette geç 11. yüzyılın Türkçe-Arapça ansiklopedik sözlüğü *Dîvānu Luğāti't-Türk*'tü ve bu yüzden onun bir Sâveli'ye Şam'da çekimletilmiş olması da tesadüf olmamalıdır.⁸ Türk hükümdarlık *kutun*un şaheseri *Kutadgu Bilig*'in Herat nüshasının (çekim tarihi: 4 Muharrem 843 *koy yıl*, = 17 Haziran 1439, Koyun yılı) Fatih Sultan Mehmed Han'ın saray bitikçisi 'Abdu'r-rezzâk Bahşı tarafından Âl-i Çingiz'in Çagatay ulusunu dirilterek Batı Türkeli'nde, bir yanda Memlûk öbür yanda Osmanlı devleti ile karşı karşıya da gelmiş Timürlü Devleti'nin han ordusu Herat'tan (?veya Semerkand'dan) getirilişinin (H. 879 yılan yılı/M. 1474/1475) arka planında da, artık Doğu Roma'nın bütün mirası üzerine oturarak Rûm'un kayzeri de olan Fatih Sultan Mehmed Han'ın İslâm halifesine karşı sultanlık meşruiyetinin güçlendirilmesi meselesinde, tıpkı Memlûk sultan ve emirlerinin yaptığı gibi kendi öz kaynağına dayanmak ülküsü olmalıdır.

İlk mâlik/sahip: Kahire *Kutadgu Bilig*'inin ilk mâliki/sahibi, El-Emüriyeti'l-Ecelliyeti'l-Kebiriyyeti'l-İzziyeti 'İzze'd-din Aydemürü'd-Devâdârü'n-Nâşirî'dir. Bu bilgi, Kahire

⁷ Sultanlığın konumu üzerine dört ana mesele (= sultanlık kavramı ve sultanın rolü, meşruiyet, ardıllık/yerine geçme hakkı ve hizipleşme/ihtilaf) üzerinde Türk/Bahrî döneminde sultanlık kavramı ve sultanın rolü en az dört perspektiften araştırılmıştır. Bunun için bk. Northrup (*Cambridge History of Egypt* I: 254 vd.), Flemming (1977: 249), Ayalon (1999). İbn Haldun'un ve talebesi Makrizî'nin eserleri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Dolayısı ile Fatih'in de Halife'ye karşı sultanlık meşruiyetini araştırıp sorguladığına *Kutadgu Bilig*'den delil, *bitigçisi* 'Abdu'r-rezzâk Bahşı'nın, yazmanın Türk-Uygur harfli bir nüshasını temin etmek olmuş olmalıdır. Ayrıca bk. Tor (2009: 279-299).

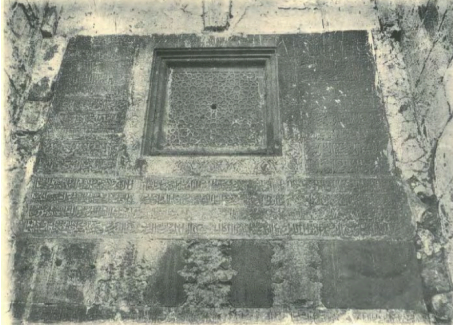
⁸ Kilisli Rifat (1936-1939) ve E. Rossi (1956) DLT'deki uzun notun, kitabın sahibi Muḥammed ibn Aḥmad ibn Süleymân el-Ansarî e'd-Dimaşkî e'd-Dârânî'nin (1344-1407) olduğunu ve 803/1400 civarında Kahire'de yazıldığını düşünürler, fakat Dankoff-Kelly'ye göre not 664/1266 civarında Şam'da (Dimaşk) yazılmıştır ve yazarı da ana metnin müstensihisi olan ve kolofonda (EY 638) Sâve'li, daha sonra Şam'lı olan Muḥammed ibn Ebî Bekr ibn Ebî l-Feth olarak adlandırılan şahsa aittir (1982: 9).

nüshasının ilk yaprağının a-sayfası (*recto*) yüzünde, içinde altın suyu mürekkepli sülüs yazı ile *okâğul silig* uyarı cümlesinin yazılı olduğu lacivert ve altın suyu rengindeki mürekkeplerle kıvrım dallar ve çiçekler ile tezyin edilmiş/bezenmiş çerçevesi daire madalyon üstünde ve altında altın suyu mürekkepli sülüs yazı ile yazılı *el-emîriyeti'l-ecelliyeti'l-kebîriyyeti'l-izziyeti* | madalyon | *izzed-dîn aydemürü'd-devâdârü'n-nâşırî* ibaresi ile verilir. Bu ibare tam, eksiksiz bir memlûk unvanını göstermektedir. Buna göre, nüshanın ilk sahibi bu memlûkun tam unvanında sırasıyla, onun (i) askerî rütbesini (= *el-emîriyeti'l-ecelliyeti'l-kebîriyyeti'l-izziyeti*); (ii) *lakab*/lakabını (= *izzed-dîn*); (iii) *ism*/özel adını (= *Aydemür*); iv. ve v. hizmetinde olduğu sultanın nisbesini ve kendi askerî unvanını (= *Devâdârü'n-Nâşırî*) okuyoruz.⁹ Emir Aydemür'ün aşağıda sözü edilecek Trablus nâibliği sırasında eşi ile birlikte yaptırdığı el-Ĥatuniyye Medresesinin vakıf kitabesinde kayıtlı adındaki dönemin sultanı el-Eşref Şabân b. Hüseyin b. Muhammed b. Kâlavun'a (1352-1377; h. 1363-1377) uygun bir biçimde *Eşrefî* nisbesinin yazılmış olmasına da bakarak (Berchem 1909: 115, str. 3; bk. Resim 2), onun tam adındaki *Devâdârü'n-Nâşırî* ibaresi, Kutadgu Bilig Kahire nüshasının tarihini el-Nâşır Ĥasan b. Muhammed b. Kâlavun'un (2. h. 1354-1361) sultanlığı zamanındaki devâdârlık dönemine yerleştirir.

Resim 1. KB Kahire yazmasının 1a yüzündeki ilk sahibin adı ve madalyon: *el-emîriyeti'l-ecelliyeti'l-kebîriyyeti'l-izziyeti* | madalyon | *izzed-dîn aydemürü'd-devâdârü'n-nâşırî*

⁹ Genel olarak bir memlûk unvanı ve efendi ve/veya idarecinin nisbesinin onun lakabından geldiği hakkında bk. Ayalon (1975), Lutfi (1985: 177-179).

Resim 2. El-Hatuniye Medresesi Vakıf Kitabesi; Kaynak: Berchem (1909: 115, Pl. XII).

العالم المولى المحمودى الكافى العزى
 انما هذا الملك المبارك مولانا للمعز الشرقى
 فى شركة آذره الكريمة للهبة المصونة اربعون
 ابى حمز الشرقى مولانا ملك الامراء امراة الله انصاره

Kahire KB'sinin ilk sahibi/mâliki 'İzzed-dîn Aydemür e'd-Devâdâr hakkında çok şey bilmiyoruz; hakkında yazılanlar da sınırlıdır. Ancak hem Türkçe adı¹⁰ hem de işgal ettiği makamlar 'İzzed-dîn Aydemür'ün bir memlûk olarak askerî sistemin içinde yetişmiş olduğunu gösterir.¹¹ Memlûk Devleti'nin Bahrîler devresinde birden çok 'İzzed-dîn Aydemür adında kişi varsa da, Memlûk ad verme sistemi kadar hem kitabın vakfiyesindeki el-Nâşır Hasan bn Muhammed (bk. aşağı) adı hem de Yelbuğa el-Ömerî'nin (ö. H. /M. 1366) eserin muhtelif sayfalarına vurulan damga ve imzaları, bizi Yelbuğa el-Ömerî ile çağdaş bir 'İzzed-dîn Aydemür Devâdâr'a götürecektir. Örneğin, bizim 'İzzed-dîn Aydemürü'd-Devâdârü'n-Nâşırî'nin *evladı nas*'tan ünlü Memlûk tarihçisi Şarime'd-dîn İbrâhîm İbn Doğmak'ın (H. 745-809/M. 1344-1407) büyük dedesi 'İzzed-dîn Aydemür (ö. H. 734/M. 1334) ile ilgisi yoktur,¹² ancak Memlûk Devleti'nde hizmet vermiş hem Tü. **Aydemür** hem de Tü. **Doğmak** adlarının seslik görünümü onların büyük ihtimalle Hârezm'den getirilen ve daha sonra *memlûk* olan Oğuzlardan olduklarını söyletebilir.¹³

Araç, KB Kâhire nüshası sahibi 'İzzed-dîn Aydemür'ü İbn Hacer'in *ed-Dürerü'l-*

¹⁰ Etnik grup ve dayanışmasının bir ölçütü olarak Memlûklerin adları hakkında bk. Korbi (2022).

¹¹ Memlûk Devleti'nde askerî eğitim sistemi hakkında bk. Ayalon (1951; Tü. çev. 1989).

¹² Tarihçi İbn Dokmak hakkında bk. Massoud (2007:28, 319); Aydınlı ve Abbas (2017:65-81).

¹³ Mısır ve Suriye sahasından günümüze kalan sözlük ve gramerlerdeki *Türkmen* işaretli kayıtlar ise muhtemelen devletin müstakbel memlûkleri arasında yer alacak Oğuzları değil, Anadolu, Suriye, Irak ve İran sahasının Büyük Selçuklu ardılı Oğuz-Türkmenlerini, yani Dâr el-İslâm'ın içinde doğmuş Müslüman Oğuzları kastediyor olmalıdır ve fakat elbette Türkistan'ın Yabgulu Oğuzlarından getirilerek memlûk olan Oğuzlarla belirtilen geniş sahanın Büyük Selçuklu ardılı Müslüman Oğuz-Türkmenleri aynı bir boy soyunun üyeleri idiler ve ayrılan kaderleri onları Anadolu'nun güneyinde yeniden birleştirmişti.

Kāmine eserinde kısa biyografisini verdiği Aydemür ile birleştirmiştir: “*Nāsır’ın* (693-741 - 1293-1341)¹⁴ *memlûklerinden biri olup, derece-derece devâdârılığa kadar yükselmiş, Halep ve Trablus nâibliğinde bulunmuş ve sonra Mısır’da baş kumandan olmuştur. Adil ve mütevazı olarak tavsif edilen bu Ay-Demir, 70 yaşını geçmiş olduğu hâlde, 762 (1361) veya 776 (1374) yılında ölmüştür.*” (*ed-Dürerü’l-Kāmine*, I, 429, nr. 1127)” (Arat 1979²: XXXVIII-XXXIX). Biz de bu birleştirmeye katlıyoruz. Ancak, KB Kahire nüshasının sahibi ‘İzze’d-dîn Aydemür, verilen iki ölüm tarihinden ilkinde (: H. 762/M. 1361) değil, ikincisinde vefat etmiş olmalıdır. İlk tarih her ne kadar H. 762/M. 1361’de sultanlıktan indirilip Yelbuğa el-‘Ömerî tarafından öldürülen el-Nāsır Hasan’la birlikte onun da öldürülmüş olabileceği ihtimaline dayanarak Arat (1979²: XXXIX) ve başka araştırmacılar (Özaydın 1997: 332) tarafından verilmişse de, İbn Hacer’in *ed-Dürerü’l-Kāmine*’indeki ‘İzze’d-dîn Aydemür biyografisinde,¹⁵ Işak/Aşaktemür el-Mārdinî’den sonra Haleb nâibliğine getirildiği bilgisi onun çevresiyle birlikte izini sürmemize imkân sağlar. Maķrızî’nin (ö. H. 845/M. 1442) *Sülûk’u* ve *Dürer’i* ile öğrencisi İbn Tağrıberdi’nin (ö. 874/1469) *el-Menhel*’inde bu ‘İzze’d-dîn Aydemür hakkında daha çok bilgi edinmek mümkündür.

İbn Tağrıberdi’nin *el-Menhel*’deki (cilt II, 451-452) Işak/Aşaktemür bin ‘Abdullah el-Mārdinî el-Nāsırî (el-Emir Seyfe’d-dîn) biyografisinde Emir Aydemür ‘İzze’d-dîn hakkında verdiği bilgiler hem Maķrızî’nin *Sülûk’u* hem İbn Hacer’in *ed-Dürerü’l-Kāmine*’si hem de İbn Tağrıberdi’nin *el-Menhel*’deki Emir Aydemür ‘İzze’d-dîn biyografisindeki bilgiler ile uygunlaşır. İbn Tağrıberdi, Iřaktemür¹⁶ el-Mārdinî’nin

¹⁴ H. 693-741/M. 1293-1341 arasında Devletü’t-Türkiyye’nin sultanı olan bu Nāsır, Memlûk Devleti saltanatının ilkini 1293-1294 yıllarında, ikincisini 1299-1310 yıllarında, üçüncüsünü ise, 7 Haziran 1341’de öldürölünceye kadar 1310-1341 yıllarında sürdürmüş olan el-Melik e’n-Nāsır Nāşire’d-dîn Muhammed b. Qalavun’dur (Kopraran 1992).

¹⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-Kāmine*, I, 429, Nr. 1127’deki kayıt şöyledir:

١١٢٧ - ايدمر الد وادار كان من مماليك الناصر نقل في التقدم الى ان
ولى الد وادارية ثم ولى نيابة حلب بعد اشتمر الماردني ثم طرابلس
ثم نقل الى مصر واستقر اتابك المراكم بد الجباى ومات في سنة
٧٧٦ (٢) وقد جاوز السبعين وكان حسن السياسة تجرى للمعدل
متواضعا (٣) *

“Aydemür e’d-Devâdâr Nāsır’ın memlûklerini, devâdâr oluncaya kadar çeşitli hizmetlerde bulundu, sonra Aşaktemür el-Mārdinî’den sonraki Haleb nâibliğini, ardından Trablus nâibliğini devraldı, ardından Mısır’a nakledildi ve Askerler Atabeğliğine (*Atabek el-‘asākir*) Olcay’dan sonra getirildi. 776 yılında yetmişin üzerinde vefat etti, hakkında âdil ve mütevazı olduğu söylenir.”

¹⁶ Böyle okutacak şekilde harekeli: اِشْتَمَرُ .

biyografisinde, Emir Aydemür e'd-Devādār'ın H. 773/M. 1371/1372 yılında Haleb nâibliğinden azledilerek Trablus ve Savâhil/Sahiller nâibliğine getirilen Işak/Aşaktemür el-Mârdînî'nin yerine Haleb nâibliğine atandığını, fakat H. 774/M. 1372'de Işak/Aşaktemür el-Mârdînî'nin üçüncü kez Haleb nâibliğine getirildiğini yazar. Emîr Aydemür e'd-Devādār'ın biyografisi İbn Tağrıberdi'nin *el-Menhel*'inin devādârlara ayrılan kısmında verilmiştir.¹⁷ Burada da Emîr Aydemür e'd-Devādār'ın H. 773 / M. 1371/1372 yılında Işak/Aşaktemür el-Mârdînî'nin yerine Haleb nâibliğine atandığı kaydedilmiştir. Buradan Trablus ve Haleb nâibliği atamalarında Işak/Aşaktemür el-Mârdînî ile Emir Aydemür e'd-Devādār arasında kısa aralıklarla

17

أيدمر بن عبد الله الأنوكي الدوادار ، الأمير من الدين .
 أصله من مالِك سیدی آتوك بن الملك الناصر محمد بن قلاوون ، وتنقل في
 خدمته من بعده إلى أن صار خصيصاً مقرباً عند الملك الناصر حسن ، ولم يزل
 حظياً عنده حتى جملة دواداراً . ولم يكن في آخر أيام الناصر حسن أحظى من
 أربعة أمراء : يلبغا الخالصي ، وطبغا الطويل ، وتسان تمر العمري ، وأيدمر
 هذا إلى أن ركب يلبغا على « أستاذة الناصر حسن . كان أيدمر المذكور من
 حزب السلطان ، فلما قبض يلبغا على « السلطان نفي أيدمر إلى الشام ، ثم ولأه
 نيابة البيرة ، ثم صار من جملة أمراء الألواف بالقاهرة ، ثم ولي نيابة طرابلس ،
 ثم نقل إلى نيابة حلب عوضاً عن الأمير أشقتمر المساردي في سنة ثلاث وسبعين
 وسبعمائة ، ثم عزل ، وعاد إلى الديار المصرية ، وصار أتابك العساكر بها بعد موت
 الأمير ألباي اليوسفي [ب ٣٩] . ولما ولي الأتابكية عظمت حرمته في الدولة ،
 وهو مع ذلك لا يزداد إلا تواضعاً وحناناً ، وكان حسن السياسة في أموره ، ويبدأ
 الناس بالسلام ، ويكثر من ذلك ، حتى لقبوه أهل حلب : سلام عليك ، واستقر على
 ما هو عليه حتى توفي بالقاهرة في سنة ست وسبعين وسبعمائة ، عن بضع وسبعين
 سنة ، وكان مشكوراً ، محبباً للناس .

“Aydemür bin e'Abdullah el-Enükî e'd-Devādār, el-Emîr 'ÿzze'd-dîn.¹⁾

Aslı Seyyidî Enük bin el-Melik e'n-Nâşır Muḥammed bin Ḳalavun'un memlûklerindir. Melik el-Nâşır Hasan'a yakın olana kadar hizmetten uzak kaldı. Devādârlıktan aşağı inmedi. el-Nâşır Hasan, sultanlığının son günlerinde dört emir tarafından tercih edilmedi: Yelbuğa el-Hâşşakî, Taybuğa e'ṭ-Ṭavîl²⁾, Tumanemür el-Ömerî ve Aydemür. Bu Yelbuğa, üstazı el-Nâşır Hasan'ı tepeleyinceye kadar, mezkûr Aydemür sultanın tarafında idi. Yelbuğa sultanı düşürünce Aydemür'ü Şam'a sürgün etti. Ardından El-Bîre nâibliğine atandı. Daha sonra Kahire'deki Umerâî el-ulûf'tan biri oldu. Sonra Trablus nâibliğine atandı. Daha sonra 773 yılında Emir Iş(1)ktemür el-Mârdînî'nin yerine Haleb nâibliğine nakledildi. Sonra azledildi ve Mısır'a döndü ve Emir Olcay el-Yüsufî'nin ölümünden sonra Atabek el-Asâkir oldu. Atabekliğe geçtiğinde devlette büyüklüğü ve saygınlığı arttı. Mütevazı ve ilim sahibi idi. İşlerinde iyi bir siyaset sahibi idi, insanlarla selamlaşırdu. Halep halkı ona Selâmu'n-e'aleyküm lakabını taktı. 776 veya 777 yıllarında Kahire'de vefat edinceye kadar bu şekilde devam etti. Yaklaşık 70 yıl yaşadı. İnsanlar tarafından sevildi ve takdir edildi.”

İbn Tağrıberdi, *el-Menhel*, cilt III, 178-179; Ayrıca bk. Berchem (1909: 115-118, *Manhal*, Paris, ms. ar., 2o69, fo 32 a; Vienne, ms. or., I, 1174, fo 159 a).

¹⁾ *el-Menhel*'in neşrini yapanlar da Emir Işak/Aşaktemür'ün biyografisindeki Emir Aydemür'ü dipnot açıklamalarında ölüm tarihi H. 776 olarak verilen Aydemür bin e'Abdullah el-Enükî e'd-Devādār ile birleştirmişlerdir (*El-Menhel*, cilt II, 452); ²⁾ Kaynaklara göre Yelbuğa el-Hâşşakî ile Taybuğa e'ṭ-Ṭavîl *hoşdâş* idi.

gidip gelen bir nâiblik atamasının cereyan etmiş olduğu anlaşılıyor. İbn Tağrıberdi'nin *el-Menhel*'inde Türkçe adı *Aydemür* okutacak şekilde harekelenen (أیدمُر) ve tam adı *El-Emür İzzed-dîn Aydemür bin Abdullah el-Enükî e'd-Devâdâr* olarak kaydedilen emirin kısa hayat hikâyesine göre, onun Seyyidi¹⁸ Enük bin el-Melik e'n-Nâsır Muhammed bin Kılavun'un memlûklerinden olup Melik el-Nâsır Hasan'a yakın olana kadar hizmetten uzak kaldığı, el-Nâsır Hasan tarafından devâdarlığa getirildikten sonra bu makamdan daha aşağı inmediğini öğreniyoruz. Bu Aydemür ile üç emir Yelbuğa el-Hâşşakî, Taybuğa e't-Taویل ve Tumanemür el-Ömerî'nin el-Nâsır Hasan'ın sultanlığının son günlerinde ondan hoşnut olmadıkları belirtilse de Emir Yelbuğa tarafından üstâzı el-Nâsır Hasan'a yapılan darbede ortaya çıkan hizipleşmede, Aydemür'ün sultanın tarafında yer aldığı kaydedilmiştir. Ancak Yelbuğa el-Hâşşakî başarılı olup sultanı düşürünce, İzzed-dîn Aydemür'ü öldürmeyip 762/1361'de Şam'a sürgün ettiğini¹⁹ Mağrîzî ve İbn Tağrıberdi açıkça belirtirler. Bu durumda, Yelbuğa el-Ömerî'nin 768/1366'da öldürülmesinden sonra Memlûk kaynaklarının aynı İzzed-dîn Aydemür hakkında haberlerini duyduğumuza göre, onun öldürülmeyip Mağrîzî'nin eserlerinde ve Tağrıberdi'nin *el-Menhel*'inde (c. III, 178-179) yazdığı gibi Şam vilayetine sürgün edildiği doğru kabul edilmelidir.

Biz Şam'a sürgüne gönderilen Aydemür'ün saltanat değişikliğini kabul etmeyip baş kaldıran Dimaşk saltanat nâibi ile başka bazı şehirlerin nâiblerinin isyan kalkışmasında da yer alıp almadığını veya bu kalkışmayı destekleyip desteklemediğini

¹⁸ *Evlâd el-nas* 'elit çocukları' denen Memlûk emirlerinin evlâdı içinde en saygın ve imtiyazlı olanları, yaşayan ve ölmüş sultanların çocukları (*esyed evlâd el-mulûk*) idi ve *seyyidi* olarak anılırlardı. bk. Haarmann (1988: 103 vd.).

¹⁹ İbn Doğmağ, *El-Cevheru't-temîn*'de (1982: 402-403) el-Nâsır Hasan'ı hal' etmek isteyen Yelbuğa el-Hâşşakî'ye karşı Emir Aydemür e'd-Devâdâr'ın sultanın yanında yer aldığını ve Yelbuğa ile olan çarpışmada mağlup olan sultanla birlikte Kal'atu'l-cebel'e sığındıklarını ve buradan Arap kıyafetleri ile Şâm'a kaçmaya karar verdiklerini yazar. Ancak bunu başaramadıkları, bazı memlûklerin onları yakalayıp büyük emirlerden Şerefe'd-dîn Ezkeşi'nin evine hapsedtikleri, bu emirin durumu Yelbuğa'ya haber vermesiyle emirin evine gelen Yelbuğa'nın, sultan el-Nâsır Hasan'ı ve beraberindekileri teslim alarak kendi evine götürüp hapsedtiği belirtilir ki, bunların arasında Emir İzzed-dîn Aydemür'ün de olması gerekir. El-Nâsır Hasan'ı öldürüp yerine 9 Cemaziyelevvel 762/17 Mart 1361'de el-Melikü'l-Mansûr Selâha'd-dîn Muhammed'i sultan olarak tahta oturtan Yelbuğa el-Hâşşakî, İzzed-dîn Aydemür'ün daha sonraki bir tarihte; H. 776 / M. 1375'te tayin edileceği *atabeku'l-asâkir* makamına H. 762/M. 1361'de oturarak bütün iktidarı ele geçirdiği gibi sultanın dul eşi ile de evlenerek saraya da hâkim olabilmıştır (İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kâdi Şühbe*, c. III, 182; İbn Hacer, *e'd-Dürerü'l-kâmine*, c. IV, 270. Bunlar için bk. Ayaz (2007: 88). M. 1341-1382 aralığında Memlûk dönemini himaye, çatışma ve sosyopolitik kültür açılarından araştıran şu esere de bk. Steenbergen (2006).

bilmiyoruz, ancak Yelbuğa el-Ömerî'nin bu kalkışmayı bastırıp isyancı emirlerin tutuklanarak İskenderiye'ye gönderildiğine bakılırsa, biyografisinde İskenderiye sürgününden bahsedilmeyen Aydemür'ün bu isyanda, kenarda kaldığı anlaşılmaktadır.²⁰ Onun hem Şam'daki sürgün hayatının ne kadar sürdüğünü hem de el-Bire²¹ nâibliğine ne zaman tayin edildiğini tam emin olarak söyleyemesek de Maḳrîzî, *Dürrer*'de 'İzze'd-dîn Aydemür'ün Şam'a sürgün edildiğinde el-Bire nâibliğine de Yelbuğa el-Hâşşakî'nin atadığını kaydeder. Maḳrîzî'nin *Dürrer*'inde Yelbuğa el-Ömerî öldürülünceye kadar Aydemür e'd-Devādār'ın Şam'da ikamet ettiği yazılıdır. Bu bilgi İbn Tağnberdî'nin *el-Menhel*'inde de vardır. Böylece biz 'İzze'd-dîn Aydemür'ün Yelbuğa el-Hâşşakî'nin öldürüldüğü H. 768/M. 1366 tarihine kadar merkezden; başkent Kahire'den uzak kaldığını söyleyebiliriz. *Dürrer*'de onun sürgün hayatı sonrası, Trablus nâibliğinden önce Benha (çok kuvvetle muhtemel yanlış olarak *Belma* yazılı) ve Gazze nâibliği yaptığı bilgisi verilmekle birlikte her iki nâiblik bilgisi de diğer kaynaklarda yoktur. Maḳrîzî onun Halep nâibliğini bildirmemiştir,²²

²⁰ Bu kalkışma hakkında bk. Ayaz (2007: 86-87).

²¹ el-Bire, ya Memlûk Devleti'nin doğu sınırı sayılan "bugünkü Birecik"'tir (Kopraran 2015: 363) ya da bugünkü Beyrut yakınlarındaki el-Bire'dir.

22

٣٥٤- أَيْدَمُورُ، الأَمِيرُ عَزَّ الدِّينِ الدُّوَادَارِ النَّاصِرِيُّ، أَتَابِكُ
العساکر المصرية⁽¹⁾.

أصله من ممالیک أبرک ابن الناصر، وتنقل فی الخدم، وحظي عند
الناصر حسن وجعله دويداره، ولم یکن فی آخر ایام الناصر أحظی من
أربعة أمراء: یلبغا الخاصکي، وطیغا الطویل وبارینمر العمري وأیدمر
الدُّوَادَار. فلما زلَّ یلبغا علی السلطان ببر الحیزة کان أیدمر مع السلطان
وهرب معه، فلما قبض یلبغا علی السلطان وقتله، نفی المذكور إلى
الشام وولاه نیابة البيرة، فأقام بها إلى أن قُتل یلبغا، نقل المذكور إلى
نیابة بهنا ثم إلى نیابة غزة، ثم فی ذي الحجة سنة سبعین وُلِّي نیابة
طرابلس واستمرَّ بها إلى أن طُلب فی المحرم سنة ست وسبعین إلى مصر
وجعل أتابک العساکر عن ألبای الیوسفی.

قال بعضهم: وكان مهذبًا سوسًا، كان يبدأ الناس بالسلام، ويتبع
الأحكام الشرعية. توفي فی ذي القعدة سنة ست وسبعین. أما:

Maḳrîzî, *Dürrer*, cilt I, 437.

¹⁾ *Ebrek*, krş. diğerleri *Enik*.

354 - Aydemür, El-Emir 'İzze'd-dîn el-Devādār
el-Nâşırî, Atabek el-Asâkir el-Mışriyye.

Aşlı *Ebrek*¹ İbnü'l-Nâşır'ın memlûklerindenidir ve çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Kendisini devādārı yapan El-Nâşır tarafından iyi kabul görmüşse de Nâşır'ın son günlerinde (öyle) değildi. (Sultan) dört emirden kaçındı: Yelbuğa el-Hâşşakî ve Taybuğa e't-Taویل ve *b'rmbmr* (: Tumantemür) el-Ömerî² ve Aydemür e'd-Devādār. Yelbuğa sultana saldırdığında, Aydemür onun yanındaydı ve onunla birlikte kaçtı. (Yelbuğa) padişaha saldırıya devam etti ve onu öldürdü. Söz konusu kişiyi Şam'a sürgüne gönderdi ve onu el-Bire'nin nâibi olarak atadı, Yelbuğa öldürülene kadar burada ikamet etti. Söz konusu kişi, önce *bhm'* (: Behnâ) nâibliğine, ardından da Ğazze nâibliğine intikal etti. Daha sonra Yetmişaltı yılının Zilhicce'sinde Trablus nâibliğine geçti ve Yetmişaltı yılının Muharrem'inde Mısır'a isteninceye kadar bu görevi sürdürdü ve Olcay el-Yûsufî'nin ardından Atabek el-Asâkir olarak oturdu.

ancak diğer kaynaklar Yelbuğa el-Ömerî'nin katlinden sonra onun Kahire'deki *Umerâ'i el-ulûftan* biri olduğunu, ardından Trablus nâibliğine atandığını, H. 773 / M. 1371/1372 yılında ise Emir Aşaktemür el-Mârdînî'nin yerine Haleb nâibliğine nakledildiğini yazar.

İbn Tağrıberdi, daha sonra onun Mısır'a döndüğünü ve Emîr el-Kebîr el-Atabek Olcay Yûsufî'nin 10 Muharrem 775 Aşure günü / 2 Temmuz 1373 Cumartesi günü ölüminden sonra yerine *Atabek el-Asâkir* olduğunu belirtiyor. Maķrîzî, *Sülûk'un* 775 yılına ait olaylarında Emir Aydemür e'd-Devâdâr'ın 775 yılının Safer ayının 4. günü (26 Temmuz 1373) Trablus'tan geldiğini ve Olcay el-Yûsufî'nin yerine *Atabek el-Asâkir* olarak geçtiğini kaydetmiştir (cilt IV, 362). Maķrîzî'nin *Düerer*'indeki *Aydemür, El-Emir 'İzze'd-dîn e'd-Devâdâr e'n-Nâşırî* (cilt I, 437) adı, KB Mısır nüshasının 1a sayfasındaki altın suyu mürekkeple yazılı ad ile birebir uygunlaşır. *Düerer*'deki 'İzze'd-dîn Aydemür'ün tercüme-i hâli yukarıda anılan kaynaklardaki El-Emîr 'İzze'd-dîn Aydemür bin Abdullah el-Enükî e'd-Devâdâr için verilen nâiblik bilgileri bakımından nispeten ayrılrsa da, el-Nâşır Hâsan'ın hal'i anlatisi ve Olcay el-Yûsufî'nin ardından *Atabek el-Asâkir* olduğu bilgisi ile birleşir. Maķrîzî'nin Emir Aydemür'ün el-Bîre nâibliği bilgisi diğerleri ile uygunlaşır. Maķrîzî'nin onun daha sonra Benhâ nâibliğine, ondan sonra Gazze nâibliğine nakledildiğini, Zilhicce 776'da ise Trablus nâibliğine getirildiğini, 776 Muharrem'inde Mısır'a isteninceye kadar orada kaldığını belirtir ve Mısır'a dönünce Olcay el-Yûsufî'den boşalan *Atabek el-Asâkir*liğine oturduğunu yazar. *e'd-Düererü'l-kâmine*'de de 'İzze'd-dîn Aydemür'ün Nâsır'ın memlûklerinden olduğu, devâdâr oluncaya kadar çeşitli hizmetlerde bulunduğu, sonra Aşaktemür (veya Işıktemür) el-Mârdînî'nin yerine Haleb nâibliğine atandığı bildirilmiştir. İbn Hacer, onun daha sonra Trablus nâibliğini devraldığını, ardından da Mısır'a nakledilerek *Atabek el-asâkir* 'askerler atabeğliği' postuna yerleştiğini kaydeder. Böylece, el-Nâşır Hâsan b. Muĥammed b. Kâlavun (2. h. 1354-1361) dönemindeki devâdârlık görevinden sonra, 'İzze'd-dîn Aydemür'ün el-Manşür Muĥammed b. Hâcî b. Muĥammed b. Kâlavun (1347-1398; h. 1361-1363) döneminde şam'da sürgün olarak kaldığını, el-Eşref şa'bân b. Hüseyin b. Muĥammed b. Kâlavun'un (1352-1377; h. 1363-1377) saltanatında ise,²³ 1366'da Yelbuğa el-Hâşakî öldürülünceye kadar sürgün hayatı yaşadığını, ancak ondan sonra yeniden devlet işlerinde görev aldığını söyleyeceğiz.

Biz, Emir Aydemür e'd-Devâdâr'ın H. 774/M. 1372/1373'de Trablus nâibi

²³ 1279-1382 yılları arasında hüküm süren Bahrî Memlûk sultanlarının bir listesi için bk. Steenberg (2006: 175).

olduğunu eşi Arğun Hatun ile birlikte kurucusu olduğu el-Ĥatuniye Medresesi vakfiyesinin tarihinden de belirliyoruz. Bu mescit-medresenin Eşref Şa'bân b. Hüseyin b. Muhammed b. Kılavun'un (1352–1377; h. 1363–1377) saltanatı zamanına rastladığı da vakfiyede Emir Aydemir e'd-Devādâr'ın adının 'İzze'd-dîn Aydemür el-Eşrefî olarak belirtilmesinden de anlaşılmaktadır. Bu mescit-medreseyi mimarî özellikleri bakımından inceleyen M. van Berchem (1909) ve Ö. A. Tadmurî de H. 774 / M. 1372/1373'te Emir Aydemür e'd-Devādâr'ın yeniden Trablus nâibi olduğuna kesin gözüyle bakarlar. Ö. A. Tadmurî, Maqrîzî'nin *Sülûk*'una dayanarak ilki Emir Mencek el-Yüsufî'nin ardından H. 769 yılı Cümâdiye'l-âhir ayından başlayıp H. 772 yılının sonuna kadar, ikincisi H. 774 yılının Cümâdiye'l-âhir ayından 775 yılı Muharrem ayının sonuna kadar olmak üzere iki kez Trablus nâibliğini yaptığını belirtir (1974). Biz de böyle düşünüyoruz. Aynı kaynaklar, Emir Mencek el-Yüsufî'nin H. Zi'l-hicce 776/Mays-Haziran 1375'te ölümünden sonra Emir Aydemür e'd-Devādâr'ın Trablus nâibliğinden ayrılıp Kahire'ye döndüğünü ve *Atabek el-Asâkir* makamına getirildiğini yazdıklarına göre (İbn Tağrıberdi, *el-Menhel*, c. III, 178-179)²⁴ Emir 'İzze'd-dîn Aydemür, Maqrîzî'nin de belirttiği gibi H. 776/M. 1375 yılının Temmuz'una kadar Trablus'ta kalmıştı.

Emir 'İzze'd-dîn Aydemür'ün Trablus nâiblikleri sırasında kurucusu olduğu mescid-medrese²⁵ önce M. van Berchem (1909: 114-120), daha sonra Ömer A.

²⁴ İbn Doğmak ise, *El-Cevheru't-temîn*'de (1982: 428) 'İzze'd-dîn Aydemür'ün H. 775/M. 1373'te Mısır'a atabek olduğunu ve o zamanda el-sultân el-Mukırr el-Seyfî Arğunşâh'ın eyvana çıktığını yazar.

²⁵ El-Ĥatuniye Medresesi Kâdişa Nehrinin sol yakasında olup (Trablus haritasında 10 numara, sek. 5), şehrin güneybatısında, Taylan kapısının yakınında (haritada 1 numara) ve el-Sakrâkıya camiinin (haritada 11 numara) karşısında yer almaktadır. Berchem, binayı incelediği vakitte, medresenin terk edilmiş durumda olduğunu ve sadece umumî tuvalet olarak hizmet verdiğini belirtir. Kurucunun kitabesindeki adı 'İzze'd-dîn Aydemür el-Eşrefî'dir. H. 775'e tarihli kitabe portal bölmesinde, dağılmış olarak bulunmaktadır: Pervaz ve yaprak bordürle çerçelenmiş geçmeli bir motifle ikiye bölünmüş on satır (her birinin boyutları, 50 cm x 108 cm); sonra, bölmenin tüm genişliğini kaplayan dört satır (210 cm x 35 cm); son olarak, kapının pervazında, öncekilerden oyma taş bir panelle ayrılan aynı boyutlarda dört satır tutan vakıf kitabesi yer alır. Kitabe Memlûk Nesih yazısı ile toplam on sekiz satırdır. Berchem eserin sonunda levha XII altında bu kısmın resimlerini de vermiştir (1909: 14). Max van Berchem, H. 775/M. 1374 tarihli bu medresenin vakıf kitabesinin Arap harfli metni ile Fransızca tercümesini de birlikte vermiştir. Kitabeden medreseyi Emir 'İzze'd-dîn Aydemür el-Eşrefî'nin Trablus(şam) valisi iken eşi Arğun Hatun ile birlikte inşa ettirdiğini ve daha önce yapılan vasiyet düzenlemesine göre Düheyşe adlı pazar yerinin tamamını, ipek dokumacılarının kuruluşunu, dışında bulunan dokuz dükkanı ve bitişiğindeki kible duvarının dışındaki dükkanı, sol tarafta kalan iki dükkanı, sağ tarafta kalan iki dükkanı, pazar yerinin yanındaki diğer beş dükkanı ve pazar

Tadmurî (1974: 295-300) tarafından incelenmiştir. Trablus mimarî yapılarının incelendiği bu eserlerde bilginler, İzzed-din Aydemür'ün kimliği üzerinde de durmuşlar ve yararlandıkları Makrîzî'nin *Sülük'u*, İbn Hacer'in *ed-Dürrerü'l-kâmine'si* ve *Enbâ'u'l-ğumer'i*, İbn Tağrıberdi'nin *el-Menhel'i*, İbn İyâs'ın *Bedâ'uz-zuhür'u* ve İbn Habîb'e dayanarak İzzed-din Aydemür'ün bir kritikli biyografisini de vermişlerdir. İzzed-din Aydemür'ün eşi Argun Hatun ile birlikte yaptırdıkları el-Hatuniye Medresesi'nin hem vakıf kuruluş senedi tarihi hem de külliye'nin yapımının tamamlanma tarihleri bellidir. Buna göre, yapının kuruluş senedi tarihi olan H. 23 Şaban 773 (M. 29 Şubat/1 Mart 1372), İzzed-din Aydemür'ün Trablus nâibliğinin ilkinde, kitabesi ve inşasının tamamlandığı H. 775 (M. 1373-1374) tarihi ise ikinci Trablus nâibliğine rastlıyordu. Her durumda, el-Hatuniye Medresesi'nin kurucusu

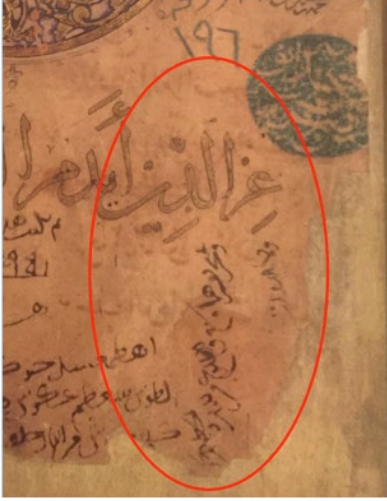
---

yerinin kible kapısının karşısındaki üç bitişik dükkanın tümünü, pazar tüccarlarının yakınındaki doğu sıradaki doğu pazar yerinin ortasında bulunan tüm bitişik dükkanları bir vakıf olarak oluşturduklarını öğreniyoruz. Vakıf gelirlerinin hayatta kaldığı sürece kontrolünde ve takiben Vakfın kanunî idarecisinin kuracağı türbeye harcanacağı bildirilen kitabede ayrıca yetimler için bir okul (ilkokul) kurulacağı ve orada bir öğretmen istihdam edilerek sekiz öksüz-yetim çocuğun yetiştirileceğinin de kurallara bağlandığını anlıyoruz. Vakfın vakıf sahibinin vefatından sonra evlatlarından en dürüst olanına ve sonra da nass-ı şerifte şart koştuğuna geçeceği belirtilmiştir. İnşasını merhum İzzed-din Gazan e's-Seyfi'nin oğlu Emir Cemâled-din Yüsuf'un yönettiği yapının kuruluş senedi tarihi H. 23 Şa'bân 773/M. 1 Mart 1372 olup inşai H. 775/M. 1373/1374 yılında tamamlanmıştır (Bercher 1909: 116-118). Tadmurî de Trablus'un mescid ve medreselerini incelediği eserinde benzer bilgileri verir (1974:295-300). Ayrıca bk. Salam-Liebich (1975: 144-152). Aydemiriyye Medresesi olarak da bilinen yapının Osmanlı Evkaf kayıtlarına göre Bâb-ı Akturak Mahallesi'ndeki Aydemiriyye Mescit-Medresesi'nin 1547'de 3.173 akçesi 1572'de ise 3.036 akçe yıllık vakıf gelirlerinin olduğu belirtilmiştir (Söylemez 2019:110). Ömer Söylemez, *Lübnan/Trablusşam'daki Memlûk Dönemi Medreseleri* başlıklı yüksek lisans tezinde yapıyı plan ve süslemeleri bakımından ayrıntılı incelemiştir (2019:107-121). Tadmurî, daha 1909'da M. van Berchem tarafından umumî tuvalet olduğu bildirilen bu mescid-medresenin terkedilmiş olduğunu ve içinde artık namaz kılınmadığını yazar (1974:300). Söylemez (2019)'un renkli fotoğrafları ise, Müslüman dünyanın böyle mezbelele dönmüş erken tarihli yapılarına nasıl sahip çıktığının ibretlik bir tanığıdır. Umarız, başta TİKA olmak üzere ilgili kurumlar, ayırt etmeksizin Ortadoğu'nun böyle uzun Türk dönemi imzalı yapılarına ve yapı kalıntlarına sahip çıkar, restorasyonuna girişir, gözetimini ve korumasını sağlar. Memlûk Devleti'nde eğitim ve eğitim tarihinde Memlûk vakıf işleri hakkında bk. Haarmann (1980:31-47).

Trablus nâibi ʿİzzed-dîn Aydemür ile *Kutadgu Bilig* Kahire nüshasının ilk mâliki/sahibi olan ʿİzzed-dîn Aydemür aynı kişilerdir ve bu Emir ʿİzzed-dîn Aydemür kaynakların belirttiği gibi ya H. 776 / M. 1374/1375 yılında ya da H. 777 / M. 1375-1376'da vefat etmiştir.

Bu durumda, içinde birçok yere imzası ve mühürü vurulu olan *Kutadgu Bilig* Kahire nüshası, Yelbuga el-Ömerî'nin mülkiyetine, ancak M. 1361-1366 tarihleri aralığında geçmiş ve Arat'ın da belirttiği gibi bir süre onun elinde kalmış olmalıdır. Askerler Atabekliğine geçerek en yüksek askerî makam olan *el-emür el-kebir* 'büyük emir; bütün emirlerin başı' olarak devlet işlerinin idaresini bütünüyle eline geçiren Yelbuga el-Ömerî'nin ʿİzzed-dîn Aydemür Devâdâr'ın 'ilk sahibi' olduğu *Kutadgu Bilig*'i hem önceden bildiği hem okuyup istifade ettiği hem de özellikle atabekliği zamanında askerlerine de öğrettirdiği anlaşılıyor. Bu da ʿİzzed-dîn Aydemür'ün *Kutadgu Bilig* Kahire nüshasına 1361'den önce 'sahip' olduğunu söyletir (bk. aşağı) ve onun nüshayı el-Nâsır Hasan dönemindeki devâdârlığı zamanına yerleştirir.

Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasının 1a sayfasındaki kitabın vakıf kaydı (bk. aşağı), Mısır havalesini gösterdiğine göre *vakıf*-kitap Kahire'de vakfedilmiştir. Tekrarlarsak, hem bu sayfadaki *el-emürîyyeti'l-ecillîyyeti'l-kebirîyyeti'l-izzîyyeti* | madalyon | ʿİzzed-dîn Aydemür *ʿd-Devâdârü'n-Nâsırî* adı ve *vakıf*-kitabın şâhidinin kimliği, hem elyazma kitabın vakıf kaydı, *Kutadgu Bilig*'i Emir Aydemür'ün Şam'daki sürgün dönemine veya H. 775 Safer / Temmuz 1373'te Trablus ve Haleb nâiblikleri ile daha sonra Olcay el-Yüsufî'nin yerine en yüksek askerî konum olan Atabek el-Asâkir makamına geçtikten sonraki bir zamana değil, Sultan el-Nâsır Hasan'ın öldürüldüğü 1361 yılı öncesine yerleştirir. Madalyonun hemen altındaki sülüs yazının altında ʿİzzed-dîn hizasından başlayarak dikey iki satırdaki vakfiye yazısı ile aynı stilde ve aynı kalem ve mürekkepten çıkmış olan (1) *ve'l-tahrîr-hâ sebʿan ve eʿ-fulûc min el-bilig ve'l-hâcib* (2) *ve-lâ ...ltu* (Resim 3) şeklindeki etüd ve okuma kaydı, onun yedi kez eserin doğruluğunu kontrol edip kusursuz hâle getirdiğini (*tahrîr*) ve *Bilig*'i ve *Hâcib*'i ayrıntılı olarak okuyup mütalâa ettiğini (*eʿ-fulûc*) gösteriyor. Buna göre, ʿİzzed-dîn Aydemür *ʿd-Devâdâr* hem devâdârlık dâhil el-Nâsır Hasan dönemindeki görevlerinde hem daha sonraki nâiblik görevlerinde, hem de H. 776/M. 1375'te tayin edildiği Askerler Atabekliği sırasında Yûsuf Hâs Hâcib'den ve onun (*K/kutadgu B/bilig*)'inden çok yararlanmış olmalıdır.

Resim 3. KB Kahire nüshası 1a sayfası etüd ve okuma kaydı: (1) *ve'l-tahrîr-hâ seb'an ve eş-fulü' min el-bilig ve'l-hâcib* (2) *ve'l-lâ ...llü*

İbn Hacer, *e'd-Dürierü'l-kâmine*'de 'İzze'd-dîn Aydemür'ün H. 776 / M. 1374/1375 yılında yetmişin üzerinde vefat ettiğini bildirir. *Sülük*'ta (cilt IV, 381) el-Emîr 'İzze'd-dîn Aydemür e'd-Devâdâr el-Enükî el-Nâşırî'nin vefat tarihi H. 776 yılının Zilka'de ayının 16'sı (M. 18 Nisan 1375) Çarşamba günü olarak belirtilmiştir Bu bilgi, Makrîzî'nin *Dürier*'inde ve İbn Tağrıberdi'nin (ö. 874/1469) *el-Menhel*'indeki İzzeddin Aydemür biyografisi ile uygunlaşır (cilt III, 178-179). Aydemür'ün kabri Mısır'da olmalıdır. Muhtemelen Argun Hatun'unki de. Her ne kadar Argun Hatun'un medresenin içinde yapılan türbede defnedilmek istediği vakıf kitabesinde anılan vasiyetnamede belirtilmişse de, Tadmurî türbenin boş olduğunu bildirir (1974). Söylemez'in (2019) fotoğrafları da türbede yalnızca lahdin olduğunu göstermektedir. Anlaşılan bu imaretin yapımı tamamlandıktan sonra vakfiyesinde belirtilen işleri yerini getirmiş, türbede yalnızca Kur'an tilaveti yapılmıştır.²⁶

Atabekliğe geçtiğinde devlette saygınlığının arttığı bildirilen 'İzze'd-dîn Aydemür e'd-Devâdâr'ın mütevazı ve ilim sahibi bir emir olduğu kadar işlerinde de iyi bir siyaset sahibi olduğu belirtilmiştir. Barışçıl bir emir olduğu anlaşılan 'İzze'd-dîn Aydemür e'd-Devâdâr'a Halep halkının *Selâmu'n-aleyküm* lakabını taktığını da İbn Tağrıberdi bildirir. İbn Tağrıberdi, *el-Menhel*'inde Aydemür'ün H. 776 veya H. 777 / M. 1375/1376 yıllarında Kahire'de vefat edinceye kadar böyle devam ettiğini, yaklaşık

²⁶ Memlük Suriye'sinde yüksek öğretim kurumları olarak mescid-medreseler ve işleyişi hakkında bk. Mahamid (2009).

70 yıl yaşadığını ve insanlar tarafından sevilip takdir edilen bir emir olduğu notunu da düşmüştür. İbnü'l-Hacer de İzzeddin Aydemür'ün âdil ve mütevazı biri olduğunun söylendiğini eklemiştir (bk. yukarı). Makrîzî'nin "bazıları derler" kaydıyla onun tabiati ve muhitinde nasıl tanındığına dair verdiği bilgiler de benzerdir.

Kahire Kutadgu Bilig elyazması, vakfedilmiş elyazma kitaplardandır. Kahire Kutadgu Bilig yazmasının birinci yaprağının a yüzündeki madalyonun üstünde ve altında altın suyu mürekkeple ve güzel yazıyla yazılan tam ad ile başlayıp madalyonun sağ kenarındaki vakf ifadeleri ve hemen altındaki mühür İzzeddin Aydemür e'd-Devâdar'ın olmalıdır. Yazmanın 1a unvan sayfasının sağındaki 18 satırlık tevki yazı ile yazılı kayıt, Kahire Kutadgu Bilig'inin *vakıf*-kitap kayıdır (Resim 4). Gacek (2009: 16), *vakfiyât/taħbisât*'ın sahiplik ifadelerinin özel bir kategorisini oluşturduğunu belirtir ve Déroche vd. (2006: 330)'a atıfta bulunarak *vakıf*-ifadelerinin en erken 3/9. yüzyılda görünmeye başladığını yazar. Kitap vakfiyesi yazısı, (1) *avkafa* (2) ve *ħabbasa ħâzâ el-cüz' el-mübârek min faẓli'llâhu ta'âla* ibareleri ile başlar. Ar. *ħbs* kökünün daha yaygın olarak erkenden ve özellikle Mısır'da görünmeye başladığını belirten Déroche vd. bir kitap vakfiyesinin yazmanın başında yer almasını ve birkaç sayfada bir *recto* sayfaların üst marjinde *vakf* (veya *ħabûs*) ibaresinin bulunmasını kısmen güvenlik önlemi olabileceği şeklinde değerlendirmişlerdir (2006: 331). KB Kahire nüshasının da daha çok olarak b (*verso*) yüzlerinde, fakat a (*recto*) yüzlerinde de *vakf* ibaresi yazılıdır (TDK 2018: 7a=6a, 9a=12a, 50b=53b, 54b=57b, 55a=58a, 89b=92b, 90a=93a, 107b=111b, 108a=112a, 118a=110a, 122b=126b, 123a=127a, 136b=135b, 145b=119b, 146a=120a, 162b=172b, 163a=173a, 185b=191b, 190a=196b); kitap içindeki mühürler de (bk. Resim 6) bu tür bir tasarrufun tamamlayıcısı sayılmaktadır (Déroche vd. 2006: 332).

Kahire KB kitap vakfiyesi vakfedem mülkinin kim olduğu ile devam eder: (3) *el-cenâbu'l-âli el-melevî li'l-beledi'l-mâlikî el-maħdümü el-?zeynî //lî. Melevî* terimi, kitap sahibi İzzeddin Aydemür'ün bir memlûk olduğuna ve onu alıp azad eden ilk efendisi, yani *mevlâsı* sultan oğlu Seyyidi Enük bin el-Melik el-Nâsır Muhammed bin Kalavun'un *melevîsı* olduğuna işaret ederken, *maħdümü*²⁷ onun azad edilip memlûk

²⁷ *Maħdüm*, Memlûk kaynaklarında *üstâd* terimi ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. *Üstâd* yalnızca satın alan ve azad eden efendisi için değil, memlûk'un hizmet ettiği efendisi için de kullanılmış bir terimdir. Eğer bir memlûk azad edildikten sonra yeni bir efendinin hizmetine geçerse o zaman efendisinin adı *maħdüm* ve onun memlûkunun adı *müstaħdem* olurdu. (Ayalon 1951/1989: 239). Memlûk Devletinde memlûku satın alan ve azad edenler *mutik*, *üstâd* (ç. *üstâdin*), *seyyid* ve *mevlâ* olarak adlandırılıyordu. Bunlardan *seyyid* ve *mevlâ* kaynaklarda çok nâdir geçmekle birlikte, son derece önemli idi (Ayalon 1951/1989: 238).

olduktan sonraki hizmetine geçtiği yeni efendisi sultan el-Nâsır Hasan b. Muḥammed b. Kâlavun'u (h. [2] 1354-1361) göstererek Devâdâr'ın yukarıda dikkat çekilen biyografileri ile uygunlaşır. Son iki sözcük okunamamıştır, ancak bu satırda kastedilen kişinin İzzed-dîn Aydemür olduğu bizce kesindir. Her durumda İzzed-dîn Aydemür, saltanat memlûklarındandı. Böylece biz nüshanın devâdârlığa yükseldiği ikinci efendisi zamanında, yani Yelbuğa el-Hâşşakî tarafından öldürüldüğu sırada hizbinde yer aldığı sultan el-Nâsır Hasan zamanında çoğaltıldığını hem güzel yazı ile yazılı *el-emüriyeti'l-eceliyyeti'l-kebiriyeti'l-izziyeti* | madalyon | *izzed-dîn aydemürü'd-devâdârü'n-nâsırı* (Resim 1) ibaresindeki *el-Nâsırı* nisbesinden hem de son üç satırını *el-Nâsır Hasan bn Muḥammed* olarak okuduğumuz kitap vakfiyesindeki kitabın vakfedildiği sırada buna şahitlik eden sultanın adından anlamaktayız. Bunlar, kitabın *el-Nâsır Hasan* zamanında çoğaltılıp İzzed-dîn Aydemür tarafından vakfedildiğini gösteriyor.

Resim 4. Kutadgu Bilig Kahire nüshası Arapça vakaf kaydı, 1a

KB Kahire nüshasının sahibi, sahiplik bildiren bir ifade ile 12. satırda *şāhibuhu izzed-dîn* “(Bu nüshanın) sahibi İzzed-dîn” olarak belirtilmiştir. İzzed-dîn, yukarıda da belirtildiği gibi Aydemür Devâdâr'ın lakabıdır. Gacek, ilk kitap sahipleri ile mâliklerinin doğal olarak bir yandan onların müellifleri olduğunu belirtirken, bir yandan da hem *mâlik* hem de *şāhib* terimlerinin kişisel kullanımı için bir yazmayı transkribe eden öğrenci veya âlim için de kullanıldığını ve hatta zengin patron tarafından yazdırılan eserlerin de ilk sahiplik kategorisine girdiğini ifade eder (1987: 88). Böylece Kutadgu Bilig'in “ilk sahibi ve mâlikî” şüphesiz onun müellifi Yûsuf'tur, eserinin mübeyyede nüshasını sunduğu Türk hâkânı *Tawğaç Uluğ Buğra Ğan Ebâ ʿAlî Ğasan bin Arslan Ğan* da Kutadgu Bilig'in “ilk sahibi ve mâlikî” dir. Kahire KB nüshasının ilk sahibi ise vakfiyesinin 11-12. satırlarında yazdığı gibi İzzed-dîn Aydemür'dür.

Kitap vakfiyesinin 6. satırını ise şöyle okunup anlaşılabilir: *kâtibehu bil semîa fe'l-ruwâit* “râvilerden dinleyerek onu yazan”. Eğer doğru okuyup anladı isek, İzzed-dîn Aydemür Kutadgu Bilig'in

Kahire nüshasını dinleyerek yazan kâtibidir de. Buna göre Aydemür, râvi veya râvilerin bir defterden veya ezberden takrir ettiği Kutadgu Bilig'i yüksek ihtimal takrir esnasında yazmış ve bu takrir bir *halqa*/halkada veya meclislerde (oturumlar, *mecâlis* veya *mucâlesat*) yapılmıştı.²⁸ Mısır'dan elimize geçmiş başka bir Kutadgu Bilig nüshası henüz olmadığına göre, belki bu 'Kutadgu Bilig dersi' halkasında, her hâlde yalnızca Aydemür, eserin yazılı bir nüshasını ortaya koymuştu. Ancak bu, râvi veya râvilerin önünde bir KB nüshasının olmadığı, yalnızca ezberden takrir ettikleri bir sürece işaret eder ki, bu mümkünse de onların önünde bir nüsha olduğu ihtimalini hesaba katıyoruz. Biz, bu hâfiz veya değil, râvî veya râvilerin köklerinin bölgede yaşanan kaotik ortamdan uzaklaşıp XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyaseten güçlü, ilim ve kültür hayatında da bir çekim merkezi hâline gelecek olan Memlûk Türkiye'sine sığınmış, bu kutlu olma yönetim kitabını ezberden okumaya salahiyyetli, Han dili standart Kâşgar Türkçesine, yani 'Hâlis Türkçe'ye²⁹ hâkim veya dili Han dili olan ulemâdan Türk râvî veya râvilere dayandıklarını düşünüyor ve onların önünde belki Yûsuf'un muhitinde ve zamanında başlayıp devam ederek meclislerde dinleme yoluyla nakledilen güvenilir bir Kutadgu Bilig nüshasının olduğu ihtimalini güçlü bir biçimde hesaba alıyoruz. Dikkat çekici ki KB 1458. beytin³⁰ Kahire nüshasındaki *turu öldi* ile başlayan 2. dizesinin *turu* sözcüğü üstünde *minhu*'yu izleyen ve Müslüman muhitin yazma eserlerinde en yaygın dua olarak rastlanan *terhîm* (*rahîmahu Allâh* "Allah rahmet eylesin!") duası (Resim 5), ya müellif Yûsuf'un da sözünü iktibas ettiği gerçek, fakat ölmüş *külüg bilge/ünlü* âlim'in izine dair bir açıklama ve yorum idi³¹ ya da Aydemür'ün Kutadgu Bilig'ini nakleden, takrir eden âlim râvilerinin bu gerçek

²⁸ Bk. Shoeler/Akın (1985/ 2007: 174 vd.), ayrıca genel olarak bk. Schoeler (2006). Yine bk. Leder (2002, 2011).

²⁹ Memlûk Türkiye'sinin 'Hâlis Türkçe'sinden ne anlaşılması gerektiği hakkında bk. İnan (1950/1998: 87 vd.), Bilge (1936-1939).

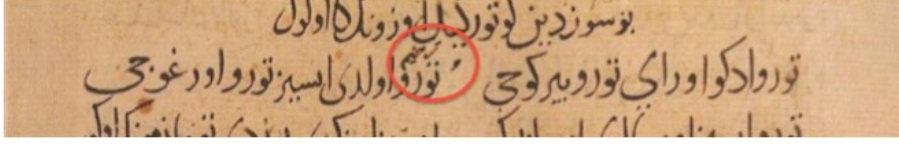
³⁰ Bu iktibas açan 1457. beyti izleyen 1458. iktibas beyit, B Fergana nüshasında yoktur. 1459. beytin ise, ilk dizesi B'de 1458. beytin ilk dizesi ile başlayıp 1459'a göre devam etmekte ve ikinci dize ne A ne de C nüshalarına benzememektedir. Bunun için bk. Arat (1979: 163).

³¹ Bunun için bk. Gacek (2007: 230): "Glossların bir önemli kategorisi, birçok durumda müellifin kendisinin izi sürülebilir açıklama ve yorumlardan oluşur. Bunlar genellikle *minhu*, buradan bazen *minhiyât* ifadesiyle işaretlenmişlerdir. Bu ifadeyi bir dua izleyebilir. En yaygın dua *tarhîm* (*rahîmahu Allâh*)'dır (ölmüş olan kişi için), fakat hepsi kopyalama zamanında hayatta olan müellifler için kullanılmış başka eklemelerle de karşılaşılabılır. Meselâ, *sallamahu*, *ayyadahu*, *madda* veya *dâma zilluhu* veya 'izzuhu,' ... *tarhîm* sıkça bir logograf biçiminde ifade edilir." Biz de merhum Aydemür'ün KB râvilerine güveniyoruz. *Külüg bilge/Ünlü* âlim'e yapılan bu dua, Barutcu Özönder (2017)'de Yûsuf'un iktibas sözlerinin büyük bir kısmının gerçek kişilere ait olduğuna dair değerlendirmemizi de güçlendiriyor.

kişi; merhum ünlü bilgeye KB'nin takriri esnasında yaptıkları rahmet dileme duası idi. Şunu da ilave edelim ki, hem kendi eserini hem de eserindeki böyle gerçek kişilerin sözlerini yüksek sesle okuyarak ilk rivayet eden Balasagunlu Yûsuf Hâs Hâcib, onun ilk *müsmîri*, yani ilk dinleyeni huzurunda yüzüne karşı eserini okuduğu Tawğaç Uluğ Buğra Han Ebâ °Alî Hasan bin Arslan Han idi. Elbette şair ve hâkân arasında cereyan eden bu KB'nin mübeyyede nüshasından yüksek sesle okuyup dinleme ortamı bir ders ortamı değildi. Tek oturumda (medliste) dinlenmesinin bitmesi mümkün olmayan eserin yüksek sesle okunmasının kaç mecliste tamamlanmış olduğu hakkında nispeten fikrimiz olabilirse de, her durumda biz Türk Hakanlığı sarayında *rivâyet* medislerinin ve buna göre de bir *rivâyet* geleneğinin var olduğunu iddia edebiliriz. Kitabın yönetim çevrelerinde kazandığı ün, Yûsuf'un Kutadgu Bilig'inin zaman içinde sultan ve beğ çocukları kadar devletin sevk ve idaresinde yer alacak genç öğrencilerin eğitim/ders medislerinde veya halkalarında salahiyetli âlim râviler tarafından rivayet edildiğini söylememize imkân tanıyor. Eserin hem Kahire hem de Fergana nüshası bu türden işaretleri verir. Her hâlde Emir Aydemür Devâdar'ın halkası böyle bir eğitim/ders halkası olmalı idi: Vakfiyesinin hemen altında yazılı olan nüshayı *tahrîr ve tulû* ettiğine dair kaydında, bir *siyâset ve edeb ders kitabı* olduğu açık olan KB'nin sıkı bir kontrolundan ve mütalâasından geçmiş olduğunu bildirmesi böyle işaretlerden biridir. Anlaşılan o ki nüsha salahiyetli râviler tarafından nakledilmiştir ve elbette doğal olarak, diğer nüshalarına göre şu veya bu ölçüde değişen varyantları da ortaya çıkmışsa da şairin şiirinin değişmemesine özen gösterilmiştir. Esere bir bütün olarak bakıldığında bir nüshayı diğerinden ayıran derin ve büyük farklılıkların olmaması onun esasen bir şiir metni olması ile ilgili idi her hâlde.³² Kısaca şunu da söyleyebiliriz: Nüshalardan çok belli ki, harfler arası naklin yapıldığı A'nın çekime esas alınan elimizde olmayan Türk-Arap harfli nüshasını da dâhil ederek, B ve C nüshaları ile onların çekimlenmeye esas alınan nüshaları sesler arası naklin yapıldığı mukabele görmüş nüshalardır.³³

³² Shoeler (1985/2007: 186, 80. dipnot) şöyle diyor: "Miladi 10. asırda, isnâd kullanan bazı bilimlerde o zamana kadar alışlagelmiş rivayet tarzının yerini yavaş yavaş (az ya da çok) "belli metinler" in rivayeti aldı. Çok daha önce Kur'an, şiir, isnâd kullanmayan dilbilimi ... gibi bilimlerde ve ayrıca yabancı bilimlerde de alışlagelmiş olan bu rivayet tarzında ilgili metin (çoğu kez öğrenciler tarafından; eğer metin şiirse şair ve râvisi tarafından) okunur ve (Hoca veya şair ya da râvisi tarafından) yorumlanır ama metin asla değişmez."

³³ Shoeler'in (1985/2007: 194 vd.), İbn Kuteybe'ye dayanarak *semâ'* in bütün bilimlerde, en çok da din bilimleri ve şiirde neden ve ne kadar önemli olduğuna dair tespiti de bizim KB nüshalarımız ile doğrudan ilişkili gözükmektedir ki, Türk-Arap harfli bir nüshadan Türk-

Resim 5. Kahire KB 38b 5₂ (70 5₂=2015 35b 5₂)

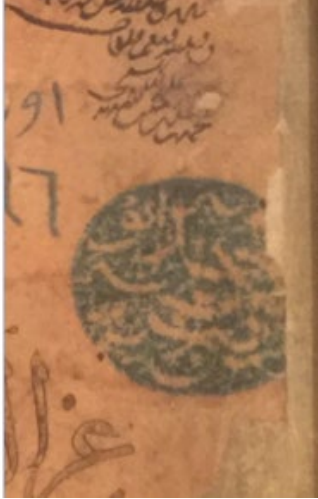
‘İzze’-d-din Aydemür, vakfiyesinin 4-5. satırlarında belirttiğine göre nüshayı “Allahu teâlânın hükümünün yürüdüğü Mısır mülkünde; Mısır havâlisine yakın” bir yerde nakletmiştir (: (4) *inne fi el-milkî el-muşriyye li-merrehu Allâhu ta’âla* (5) *ve haol el-muşrihu yukarib el-ma’âmîr el-rîf. el-ma’âmîr el-rîf* okuması bir öneridir yalnızca ve nakil mahallinin kırsal yerleşime yakın bir yeri mi işaret edip etmediği anlaşılmamıştır. Gacek, *li-merrehu Allâhu ta’âla* gibi vakfiyelerde görülen ve İslâmî emânet etme fikrini yansıtan bu türden ifadeleri sahiplerinin tevazusu ile ilişkilendirerek açıklar (başka kullanımlar için de bk. 1987: 89). Biyografilerinden tevazu sahibi olduğunu da öğrendiğimiz Aydemür Devâdâr, vakfiyesinde *vakıf*-kitabın kullanımına ilişkin kurallar da getirmiştir. En önemli ve doğrudan Türkçe bilenlere hitap ederek ilk kuralı, güçlü emir kipindeki *okığıl silig* uyarı cümlesidir. Türk ve illâ Türkçe bilecek olan memlûklere hitap eden bu cümle, altın suyu mürekkeple yazılı adı arasındaki lacivert ve altın suyu rengindeki mürekkeplerle kıvrım dallar ve çiçeklerle tezyin edilmiş/bezenmiş çerçevesi daire madalyon içinde altın suyu mürekkeple sülüs yazı ile yazılmıştır.

Kitap vakfiyesinin 7-11. satırlarındaki kurallar Arapça kitap vakfiyelerinin çoğunda görüldüğü gibidir (: (7) *li-şart lâ yurhen ve lâ yubâ’u* (8) *ve lâ yahrece min el-mekân* (9) *lil-mezkûr fe-men beddelehu ba’de* (10) *mâ sem’iahu fe-innemâ iṭnuhu ‘alâ ‘allâzîne* (11) *yubaddilûnehu inna’llah Samî‘ Alîm* “Şart olarak: rehlin olarak verilmez, satılmaz, yerinden (başka yere) çıkarılmaz. Zikredilen için, onu işittikten sonra değiştiren her kim olursa olsun, günahı yalnızca onu değiştirmiş olanların üzerinedir. Şüphesiz Tanrı her şeyi Duyan ve Bilendir.”). Vakfiyenin şart kısmını diğer *vakıf*-kitaplarındaki gibi tarihi izler: (11) *be-târîh şa’bân va mi’a//* okuması doğruluğundan tam emin olmadığımız bir tekliftir. 12. satırdaki *şâhibuhu ‘izze’-d-dîn* “sahibi ‘İzze’-d-dîn” ibaresi kitabın vâkıfı ve sahibi olarak hiç şüphesiz ‘İzze’-d-dîn Aydemür Devâdâr’ı kasteder. Sahiplik ibaresini dua cümlesi (13-14) izler. Bunun hemen ardından gelen 15. satırdaki *hy*, Gacek’in (1987:90) de belirttiği gibi *intahâ* “bitti”nin kısaltmasıdır. KB

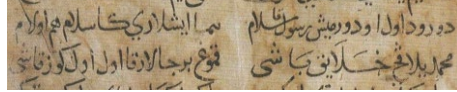
Uygur harfleri ile transkripsiyonunun yapıldığı A nüshası, şiiri dinleme yolu ile yazmanın ne denli kritik öneme sahip olduğunu gösteren bir tanıdır. Buna dair kısa bir not için bk. Barutcu Özönder (2021: 504-505, 11. dipnot).

Kahire nüshası vakfiyesi (16-18) şahitlik ifadesi ile sona erer. Metnin bu son ibaresi, *vakf*-kitabın vakfedildiğine sultan el-Nâsır Hâsan bin Muhammed'in şahitlik ettiğini bildirmektedir (: (16) *şehede bezâlike* (17) *el-Nâsır Hâsan bn* (18) *Muhammed* | mühür).

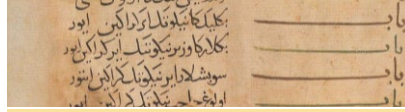
Kitabenin sonuna vurulan mühür tahrif edilmiş olmakla birlikte kitap vâkafına ait olmalıdır. Bilindiği gibi eserin muhtelif yapraklarının b yüzlerinin üst ortalarına el-Nâsır Hâsan'ın öldürülmesinden sonra Aydemür Devâdâr'ı Şam'a sürgüne gönderen Yelbuğa el-Hâşşakî'nin mührü ve imzası vardır. Arat bu mührün Aydemür Devâdâr'ın mührünü "taklit etmek sureti ile" adının yazılmış olduğunu (1979: XXXIX) belirtir ki, bu doğru bir tespit olmalıdır. Zira bu mühür 1a vakf-ifadelerinin altına vurulan ve hiç şüphesiz kitabı vakfeden Aydemür Devâdâr'a ait olmasını beklediğimiz mührüdür (Resim 6). Kitabın içindeki mühürler Aydemür'ün 1a sayfasında *vakf*-ifadelerinin altında yer alan siyah zemin içinde beyaz yazılı mühürle aynı olduğuna göre hem bu mühür hem de kitabın içindekiler 'İzzet-dîn Aydemür e'd-Devâdâr ile ilişkilendirilmelidir. Anlaşılan Yelbuğa el-Hâşşakî mührü hem bozmuş hem de yetinmeyerek kitabın içindeki böyle mühürlü sayfaların bazısına kendi imzasını da koymuştur (Resim 7. a, b, c, ç).

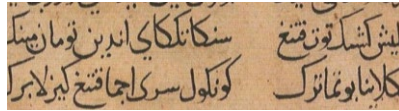
Resim 6. 1a unvan sayfasında kitap vakfiyesinin hemen altındaki mühür

Resim 7. a) 2 a sayfası: *vakf*, mühür

Resim 7. b) Mühür; Yelbuğa el-Hâşşakî el-Çerkesi imzası; dua: *yâ rabbi yesir*; 5a yüzü

Resim 7. c) 30 a yüzü

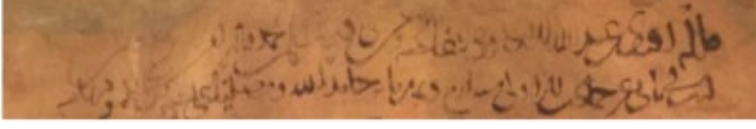
Resim 7. ç) 50b yüzü *vakf*; 51a yüzü *mühür*

Sahiplik ifadeleri ile yakından ilişkili olarak nüshanın unvan sayfasında etüd ve okuma ifadeleri de vardır. Yukarıda bu hususa Aydemür Devâdâr'ın eserden nasıl yararlanmış olabileceği bahsinde değinilmişti. KB Kahire nüshasının râvilerden

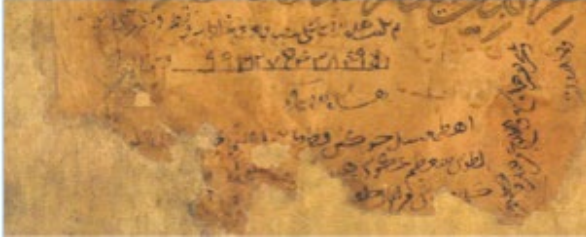
dinleme (*semâ*) yolu ile nakledildiği vakfiyesindeki sahiplik ifadelerinden açıktır. Vakfiyede, hem nüshanın sahibi dışında bir ad bulunmadığına hem de açık bir biçimde yazanı da bildirildiğine göre, kâtibinin *‘İzze’-d-‘dîn* Aydemür olması gerekir. Madalyonun hemen altındaki sülüs yazının *‘İzze’-d-‘dîn* hizasından başlayarak dikey iki satırdaki vakfiye yazısı ile aynı stilde ve aynı kalem ve mürekkepten çıkmış olan (1) *ve’l-tahrîr-hâ seb’an ve e’t-tulû’ min el-bilig ve’l-hâcib* (2) *ve’l-lâ ...llû* (Resim 3) şeklindeki etüd ve okuma kaydı *‘İzze’-d-‘dîn* Aydemür Devâdâr’ın eserin yedi kez doğruluğunu kontrol edip kusursuz hâle getirdiğini (*tahrîr*) ve *Bilig*’i ve *Hâcib*’i ayrıntılı olarak okuyup mütalaa ettiğini (*e’t-tulû’*) gösterir ve yazma nüshanın güvenilirliğini güçlendirir.³⁴

Nüshanın unvan sayfasının ilk hâlinde, madalyonun üstünde ve altında altın suyu mürekkepli sülüs yazı ile yazılı ilk mâlikin adı *el-emîriyeti’l-ecelliyeti’l-kebîriyyeti’l-‘izziyeti* | madalyon | *‘İzze’-d-‘dîn aydemürü’-d-devâdârü’n-nâsırı* ve madalyon ve içindeki *okûğil silig* cümlesi, kitap vakfiyesi metni, mühür ve etüd ve okuma kayıtları olmuş olmalıdır. Unvan sayfasının diğer kısımları ile ilgili olarak; sayfanın üstünde iki satır siyah mürekkep ile *mille ...* | ... sözcüğü ile başlayıp devam eden Arapça 2 satır (Resim 8) sonraki bir ele ait olmalıdır. Mühürle vakıf yazısı arasında madalyona yakın olarak sonraki ele ait *avrâk* | 196, *Collational memoranda* olsa da, nüsha eksik olduğuna göre bunun Moritz zamanında eklendiği bellidir. Madalyonun altındaki sülüs yazının altında, genişliğinin 1/3’ü içerden girerek *4 kütüb hâzihi el-esmâ’ alâ nüsha ... sulûkiyye...* ile başlayan 2 satır ile hemen altında tekrar *hâzihi’l-esmâ’i* başlığı altında daha geriden başlatılarak muhtemelen dört satırda kitap adlarının yazılı olduğu kısmın (Resim 9) yazı stili, en yukarıdaki *mille* ile başlayan yazı (Resim 8) ve madalyonun sol üst köşesinde siyah mürekkep ile Kahire Hidiv Kütüphanesine ait 8 satırlık kayıtların (Resim 10) yazı stili bir ve aynıdır. Muhtemelen bu kısımlar *hâzihi’l-esmâ’i* denerek adları sıralanan 4 kitapla birlikte, sayfanın üst solundaki *kütüb alâ hidiv el-kâhira* ibaresi ile başlayan kısımdan anlaşıldığı kadarı ile Kutadgu Bilig’in Kahire nüshasının Hidiv Kütüphanesi’ne nakledildiği zamana ait kayıtlar olmalıdır. Unvan sayfasındaki madalyonun sol alt çevresinde madalyonun eğimine uygun bir yazı ile *umûmiyye* | 91276 *muvâ’ız türkiyye husûsiyye* | 17 ibaresi yazılıdır. Bu ise başka bir ele ait olmalıdır (Resim 10).

³⁴ Burada, Arapça kitap vakfiyesi ve yazma kitabın tahrîr ve mütalâa edildiğini gösteren kayıtların ilk kez okuma ve anlama denemesi yapılmıştır. Prof. Arat’ın nüshanın daha iyi anlaşılması için okunmasını şart koştuğu unvan sayfasının bu ve diğer kısımları üzerinde iyi Arapça bilen alan uzmanlarının yapacakları düzeltmeleri yazar memnuniyetle kabul edecektir.

Resim 8. 1a unvan sayfasının kitap mâlikinin adının üstünde *mille* ibaresi ile başlayan iki satırlık Arapça parça.

Resim 9. 1a unvan sayfasının kitap mâlikinin adının altında 4 *kütüb* "4 kitap..." ibaresi ile başlayan tahminen yedi satırlık Arapça parça.

Resim 10. 1a unvan sayfasının sol üst köşesinde *kütüb ulâ hıdiv el-kâhira* ile başlayan 8 satırlık Arapça parça ve madalyonun sol alt çevresindeki eğimli *umûmiyye* | 91276 *muvâriẓ türkiyye huşûşiyye* yazısı

3. Sonuç

Ne yazık ki, Fergana nüshasının unvan sayfası yanında son kısımları da eksiktir, ancak nüshanın özellikleri onun da Kahire nüshası gibi bir geçmişi olduğu izlenimi vermektedir. Herat nüshası bu yönleri ile en iyi nüsha gibi gözükmektedir. Bütün nüshalar, onların mukabelesinin yapıldığını gösteren yazı, kısaltma ve işaretlerle doludur. Kutadgu Bilig metinlerindeki böyle mukabele notları ve nüsha özellikleri üzerinde ayrıca durulacaktır.

Ek: KB Kahire Nüshası Unvan Sayfası, 1a

C Kahire nüshası unvan sayfası, 1a.

1. Sayfanın üstünde iki satır siyah mürekkep ile:

mille ... | .....

2. Madalyonun üstünde ve altında altın yaldızlı sülüs yazı ile ilk mâlikin adı:

el-emüriyeti^l-ecelliyeti^l-kebîriyyeti^l-sizziyeti

madalyon

‘izze^o-d-dîn aydemürü^o-devâdârüⁿ-nâşırî.

3. İlk mâlik adı arasında laciverd ve altın suyu rengindeki mürekkeplerle kıvrım dallar ve çiçeklerle tezyin edilmiş/bezenmiş çerçevesi daire madalyon içinde altın suyu mürekkepli sülüs yazı ile uyarı cümlesi:

okıgıl silig

4. Madalyonun sağında Emir ‘İzze^o-d-dîn’in siyah mürekkep ile yazılı vakıf yazısı:

1. avkafa |

2. ve ħabbasa hâzâ el-cüz^o el-mübârek min faẓli^ollâhu ta‘âla |

3. el-cenâbu^l-‘âli el-mevlevî li^l-beledi^l-mâlikî el-maĥdümî el-‘ezeynî.////. |

4. inne fi el-milkî el-muşriyye li-merrehu Allâhu ta‘âla |

5. ve ħavl el-muşrihu yukarib el-ma‘âmir el-rîf |

6. kâtibehu ?bi^l semî‘a fe^l-ruvât |

7. li-şart lâ yurhen ve lâ yubâ‘u |

8. ve lâ yahrecc min el-mekân |

9. lil-mezkûr fe-men beddelehu ba‘de |

10. mâ sem‘iahu fe-innemâ itmuhu ‘alâ ‘allâzîne |

11. yubaddilûnehu inna’llaha Samî‘un ‘Alîmun ?be-târîĥ fi şa‘bân va mi‘a// |

12. şâhibuhu ‘izze^o-d-dîn

13. innehu ve şalla’llahu ‘alâ muĥammed ve ‘âlihi ve sellem |

14. vaşiiyetuhu fe-ya‘men mulûk |

15. hy |

16. şehede bezâlike |

17. el-Nâşır Ħasan |

18. Muĥammed |

Mühür

"(1-2) Allahu teala'nın lutfu ile bu mübarek cüzü el-Mevlevî el-Beledü'l-Mâlikî el-Mahdûmî ... vakfetti ve (ve bu vakıf mülkü Devâdâr'ın gözetiminde olmak üzere) bağışlandı. (4-5) Allahu Teala'nın hükmünün yürüdüğü Mısır mülkünde ve yakın çevresi *el-ma'âmîr el-rîf*de (6) ravileri işiterek yazanı (7) kural/şart olarak (koydu): rehin olarak verilmez, satılmaz, (8) yerinden çıkarılmaz. (9-11) Zikredilen için, onu işittikten sonra değiştiren her kim olursa olsun, günahı yalnızca onu değiştirmiş olanların üzerindedir. (11) Şüphesiz Tanrı herşeyi Duyan ve Bilendir. (12) Onun sahibi 'İzze'd-dîn (13-14) *imnehu ve şalla'llahu 'alâ muhammed ve 'âlihi ve sellem vaşiyyetuhu fe-ya'men mulûk*. (15) Bitti. (16) Şahitlik etti: (17-18) el-Nâşır Hasan bn Muḥammed."

5. Vakıf yazısının altında siyah zemin içinde beyaz yazı ile mühür. Bu mühür yazmanın içinde sıkça sayfanın üst kısmına vurulan mühürle aynı mühürdür:

6. Madalyonun altındaki sülüs yazının altında *'İzze'd-dîn* hizasından başlayarak dikey iki satır, (8)'in sağında:

(1) ve bi-tahrîr-hâ seb'a ve el-tulû' min el-bilig ve'l-hâcib (2) ve'-lâ ...ltu

Bu metin vakfiye yazısı ile aynı stilde olup aynı kalem ve mürekkepten çıkmıştır. Yazmanın bütün ayrıntıları ile düzeltilmiş ve okunup kontrol edildiğini göstermektedir.

7. Mühürle vakıf yazısı arasında madalyona yakın olarak sonraki ele ait: *avrâk* | 196. Baş sayfasındaki *Collational memoranda*, *avrâk* 196 olsa da nüsha eksik olduğuna göre bu sonradan eklenmiş olmalıdır.

8. Madalyonun altındaki sülüs yazının altında, genişliğinin 1/3'ü içerden girerek 3 satır ve hemen altında daha geriden 4 satırda kitap adları.

(1) 4 kütüb hâzihi el-esmâ' 'alâ nuşha ve'l-ve li-hlğmî kat... sülûkiyye...

(2) sene 99162794384951 ve ...

(3) Hazihi'l-esmâ'i

(4) ih tam'asel harkes...

(5) li-tūs sa'atim 'asākir serahs<?> ...

(6) kitāb... ş el-nār

(7)...

9. Madalyonun sol alt çevresinde madalyonun eğimine uygun yazı:

'umümiyye | 91276 muvâ'ız türkiyye ḥuşuşiyye | 17

10. Madalyonun sol üst köşesinde siyah mürekkep ile Kahire Hıdiv Kütüphanesine ait 8 satırlık kayıtlar.

- (1) 9622438 küttüb ʿalâ hıdiv el-kāhira
- (2) 94379114128941
- (3) hıdiv ʿalâ
- (4)
- (5) ṁh dmh mhā shāl l-mā
- (6) ////ʿelf h t m f
- (7) d h l k s k t //
- (8) ve /ħamme/ ve ///ħ ʿaleyhumā dāhil

Kısaltmalar

A = KB Herat nüshası

B = KB Fergana nüshası

C = KB Kahire nüshası

F = Fihrist

DLT = *Divānu Luġāti't-Türk*. Bk. DANKOFF R. -J. KELLY (1982-1985); ERCİLASUN A. B., Z. AKKOYUNLU (2014)

KB = *Kutadgu Bilig*. Bk. ARAT, R. R. (1974²), (1979²)

KB Tıpkı Basımları

A/H = Herat nüshası

1942 TDK *Kutadgu Bilig. Tıpkı Basım. I. Viyana Nüshası*. TDK, İstanbul 1942.

2018 TDK *Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası*. Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13, Yusuf Has Hacib.

Hazırlayan: Mustafa KAÇALİN, Tursunjan İMİN. TDK, Ankara 2018.

2014 *İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası Tıpkıbasım*. Hazırlayan: Emek ÜŞENMEZ, İstanbul 2014.

B/F = Fergana nüshası

1942 TDK *Kutadgu Bilig. Tıpkı Basım. II. Fergana Nüshası*. TDK, İstanbul 1942.

2018 TDK *Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası. Taşkent Davlat Şarkşünaslık İnstitütü Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy namli Şark kolyazmalari merkezi 1809. nr. Yusuf Has Hacib*.

Hazırlayan: Mustafa KAÇALİN, TDK, Ankara 2018.

2013 *Türkçe İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri: Kutadgu Bilig*.

Nemengan/Fergana/Özbekistan Nüshası Tıpkıbasım. Hazırlayan: Emek ÜŞENMEZ, İstanbul 2013.

C/K = Kahire nüshası

1942 TDK *Kutadgu Bilig. Tıpkı Basım. III. Mısır Nüshası*. TDK, İstanbul 1943.

2018 TDK *Kutadgu Bilig C Kahire Nüshası. Dâru'l-kutub va'l-vasâiki'l-kaumiyya taşavvuf turki 168. nr. Yusuf Has Hacib*. Hazırlayan: Zühal ÖLMEZ. TDK, Ankara 2018.

2014

İslâmî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri: Kutadgu Bilig. Yusuf Has Hacib, Kahire Nüshası Tıpkıbasım. Hazırlayan: Emek ÜŞENMEZ - Erdem UÇAR, İstanbul 2013.

Kaynaklar

- ARAT, R. Rahmeti (1974²) *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. Rahmeti (1979²) *Kutadgu Bilig I: Metin*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları. (KB)
- AYALON, David (1951) "L'esclavage du mamelouk", *Oriental Notes and Studies*, No. 1, Kudüs (Tü. çev: Samira KORTANTAMER (1989) "Memlük Devletinde Kölelik Sistemi". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, 211-247.
- AYALON, David (1953a) "Studies on the Structure of the Mamluk Army - I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 15, No. 2, 203-228.
- AYALON, David (1953b) "Studies on the Structure of the Mamluk Army - II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 15, No. 3, 448-476.
- AYALON, David (1954) "Studies on the Structure of the Mamluk Army - III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 16, No. 1, 57-90.
- AYALON, David (1979) "Names, Titles and 'Nisbas' of the mamlüks", *The Mamluk Military Society*, Variorum Reprints, London.
- AYAZ, Fatih Yahya (2007) "Türk Memlükler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu," *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 81-100.
- AYDINLI, Osman ve Samir Fattah ARVAS (2017) "İbn Dokmak'ın Hayatı ve "Nazmü'l-Cümân fî tabakâti Ashabı İmamına en-Nu'mân" isimli eseri", *Bakı Dölet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Elmi Mecmuası*, No: 28, Dekabr (Aralık) 2017.
- BARTHOLD, Wilhelm (1923) "The Bughra Khan Mentioned in the Qudatqu Bilik", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 3, No. 1 (1923), 151-158.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2017) "Kutadgu Bilig I: Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", *Çukurova Üniversitesi Türkojji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2 (Aralık), 12-63. DOI: [10.32321/cutad.358071](https://doi.org/10.32321/cutad.358071)
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2018) "Kutadgu Bilig II: Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji için Değeri", *Çukurova Üniversitesi Türkojji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Aralık 2018, 179-253. DOI: [10.32321/cutad.490986](https://doi.org/10.32321/cutad.490986)
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2021) "Kutadgu Bilig III: Balasagunlu Yüsun'un Elyazma Kitabı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 4 (Aralık 2021), 495-534. DOI: [10.1501/MTAD.18.2021.4.29](https://doi.org/10.1501/MTAD.18.2021.4.29)
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2022) "Kutadgu Bilig IV: Kutadgu Bilig Sonraki Ellerin Sansürüne mi Uğradı?", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 3 (Eylül 2022), 281-322. DOI: [10.1501/MTAD.19.2022.3.14](https://doi.org/10.1501/MTAD.19.2022.3.14)
- BERCHEM, Max Van (1909) *Matériaux Pour Un Corpus Inscriptionum Arabicarum*. Deuxième Partie. Syrie Du Nord Par M. Moritz SOBERNHEIM, Premier Fascicule. Imprimerie De L'institut Français D'archéologie Orientale, Ministère De L'instruction Publique Et Des Beaux-Arts Mémoires Publiés Par Les Membres De L'institut Francais S'archeologie Orientale Du Caire Sous La Direction De M. É. CHASSINAT, 25. Cilt, Le Caire.
- BİLGE, Rifat (1936-1939) "Divânu Luğâtî't-Türk'ün Başındaki Makale", *Türkiyat Mecmuası*, c. VI, 1936-39, İstanbul.

- BOMBACI, Alessio (1953) "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar," 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. (Mélanges Fuad Köprülü). Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları. Osman Yalçın Matbaası. İstanbul: 65-76.
- DANKOFF Robert (1983) *Yüsuf Khaşş Hâjib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: The University of Chicago Press. (KB)
- DANKOFF Robert, and James KELLY (1982-1995) *Mahmüd al-Kâşğarî. Compendium of the Turkic dialects (Dîwân luğât at-turk)*, Ed. and transl. with introduction and indices. P. 1-3, Sources of Oriental Languages and Literatures - Turkish Sources, Harvard: Harvard University Press. (DLT)
- DANKOFF, Robert (1979a) "Textual Problems in Kutadgu Bilig", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 3, Harvard, 89-99. [Tercümesi: (2015) "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları", Çev. Erdem UÇAR. *Dil Araştırmaları*, 16, 158-169.]
- DÉROCHE, François et al. 2006. *Islamic codicology: an introduction to the study of manuscripts in Arabic script*. London.
- DUTTON Yasin (1999) *The Origins of Islamic Law. The Qur'ân, the Muwaţta' and Madînan 'Amal*. Richmond, Surrey: Curzon Press.
- EL-^cASKALÂNÎ, Şihâbu'd-dîn Aĥmed bin ^cAlî bin Muĥammed ibn Muĥammed bin ^cAlî bin Aĥmed İbn Hacer (1414/1993), *e'd-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti'l-tâmine*. c. I-IV, Haz. Muhammed Ali ABDÜLVÂRİS, Beyrut: Dâr el-Ceyl.
- EL-^cASKALÂNÎ, İbn Hacer (1489/1969) *İnbâ'u'l-ğumir bi-ebnâ'i'l-umir*. c. I-IV, Haz. Hasan HABEŞÎ, Kahire.
- EL-MAKRİZÎ, Taĥiyu'd-dîn ebî el-^cAbbâs Aĥmed bin ^cAliyyu ^cAbdi'l-kâdir el-^cUbeydî (1418/1997) *el-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. c. I-VII, Haz.: Muhammed Abdulkadir ATÂ, Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiye.
- EL-MAKRİZÎ, Taĥiyu'd-dîn Aĥmed bin ^cAliyyu (1423/2002) *Düreru'l-^cukûd el-feridet fi terâcimi'l-a'yâni'l-müfîdeti*. Haz. Muhammed D. el-CELİLÎ, c. I-IV, Beyrut: Dâr el-Garb el-İslâmî.
- ERCİLASUN Ahmet B. ve Ziyat AKKOYUNLU (2014) *Kâşğarlı Mahmud Dîvânı Luğâtî't-Türk. Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara : TDK Yayınları. (DLT)
- FLEMMING, Barbara (1977) "Literary Activities in Mamlûk Halls and Barracks," in *Studies in Memory of Gaston Wiet*, ed. Myriam ROSEN-AYALON (Jerusalem: Institute of Asian and African Studies, the Hebrew University of Jerusalem.
- FLUGEL, Gustav (1867) *Die Arabischen, Persischen und Türkischen handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Dritter Band, Wien. [Katalog No: 1864 (bk. s. 296)]
- GACEK, Adam (1987) "Ownership statements and seals in Arabic manuscripts", *Manuscripts of the Middle East* 2, 88-95.
- GACEK, Adam (2001) *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Technical Terms and Bibliography*. Leiden; Boston; Köln: Brill.
- GACEK, Adam (2007) "Taxonomy of scribal errors and corrections in Arabic manuscripts", eds. Judith PFEIFFER & Manfred KROPP, *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts*. Proceedings of a symposium held in Istanbul, March 28-30, 2001. Beirut: Orien-Institut, 217-235, 313-319.
- GACEK, Adam (2009) *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Leiden; Boston; Köln: Brill.
- HAARMANN, Ulrich (1980) Mamluk endowment deeds as a source for the history of education in the late medieval Egypt, *al-Abhath* 28 (1980), 31 - 47.
- HAARMANN, Ulrich (1988) "Arabic in Speech, Turkish in Lineage", *Journal of Semitic Studies* 33

- (1988), 81-114.
- İBN DOKMAK, Sârimü'd-dîn İbrâhîm bin Muḥammed bin Aydemir el-°Alâî (1982) *el-Cevherü't-temîn fî siyeri'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâfîn*. Haz. Saîd A. ÂŞÛR, Mekke: Umm el-Nûra University.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Yûsuf bin el-Atabekî Cemâle°d-dîn Ebu'l-Meḥâsin (1984-2006) *el-Menhelu°ş-şâfi va'l-mustavfi ba°de'l-vâfi*, Haz.: Muhammed M. EMÎN, c. I-XII, Kahire.
- İNAN, Abdülkadir (1950/1998) "XIII-XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve "Halis Türkçe""", *Makaleler ve İncelemeler*, II. cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 82-107. [İlk baskı: *Türk Dili Belleten*, Seri III, 1950].
- JAMAL, Gulnisa ve Muhammet Savaş KAFKASYALI (2016) *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. T. C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar (1992) *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII. İstanbul.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar (2015) "Memlûkler Sahasında Oğuzlar", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ed.: Tufan GÜNDÜZ ve Mikail CENGİZ, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 363-368.
- LEDER, Stefan (2002) "Spoken word and written text – Meaning and social significance of the institution of *riwāya*", *Islamic Area Studies Working Paper Series*, No. 31, Tokyo.
- LEDER, Stefan (2011) "Understanding a text through its transmission: Documented *samā*, copies, reception", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, Eds. Andreas GÖRKE, Konrad HIRSCHLER, *Beiruter Texte und Studies* 129, Beirut: Orient-Institut Beirut, 59-72.
- LUTFÎ, Huda (1985) *Al-Quds al-Mamlûkiyya. A History of Mamlûk Jerusalem Based on the Ḥaram Documents*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- MAHAMİD, Hatim (2009) "Mosques as Higher Educational Institutions in Mamluk Syria," *Journal of Islamic Studies*, 20:2, 188–212. [Tü. çevirisi: MAHAMİD, Hatim "Memlûkler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler," Çev. Harun YILMAZ, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2011/2), 253-274].
- MALOV, Sergey Yefimoviç (1951) *Pamjatniki Drevnetjurkskoj Pis'mennosti, Teksty i Issledovanija*. Moskva - Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR [Nauka Reprint 1979].
- MASSOUD, Sami G. (2007) *The Chronicles and Annalistic Sources of the Early Mamluk Circassian Period*. Brill: Leiden, Boston.
- NORTHRUP, Linda S. (1998) "The Bahri Mamluk Sultanate, 1250-1390," *The Cambridge History of Egypt*, Volume I. *Islamic Egypt*, edited by Carl F. PETRY. Cambridge: Cambridge University Press, 242-289.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1997) "Hasan b. Muhammed b. Kalavun," *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, 332-333.
- RADLOFF, Wilhelm (1891) *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadscib aus Balasagun I. Das Text in Transcription*. St. Petersburg.
- ROSSI, Ettore (1956) "A note to the manuscript of the *Dîwān luğāt at-turk* ", *Charisteria Orientalia*, Praha.
- SALAM-LIEBICH, Hayat (1975/1983) *The architecture of the Mamluk city of Tripoli*. Cambridge, Massachusetts: The Aga Khan Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology.
- SCHOELER, Gregor (1985/2007) "Die Frage der schriftlichen oder mündlichen Überlieferung der Wissenschaften im frühen Islam", *Der Islam*, 62, 201-230; Türkçe çevirisi: Nimetullah

- AKIN (2007) "İslam'ın İlk Döneminde Bilimlerin Sözlü veya Yazılı Rivayeti Sorunu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı II, 171-196.
- SCHOELER, Gregor (2006) *The Oral and the Written in Early Islam*. Translated by Uwe VAGELPOHL, Edited by James E. MONTGOMERY, London and New York: Roudledge Taylor & Francis Group.
- SODIQOV, Qosimjon (2010) "*Qutadg'u Bilig*"ning Uyg'ur Yozuoli Hirot Nusxasi. Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunoslik Instituti.
- SÖYLEMEZ, Ömer (2019) *Lübnan/Trablusşam'daki Memlük Dönemi Medreseleri*. Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Dan.: Prof.Dr. Yıldray ÖZBEK, Antalya.
- STEENBERGEN, Jo Van (2006) *Order out of chaos : patronage, conflict, and Mamluk socio-political culture, 1341-1382*. Leiden . Boston: Brill.
- STEENBERGEN, Jo Van (2011) "On the Brink of a New Era? Yalbughā al-Khāşşakī (d. 1366) and the Yalbughāwīyah", *Mamlük Studies Review* Vol. XV, 117-152.
- STEENBERGEN, Jo Van (2011) "The Amir Yalbughā al-Khāşşakī, the Qalāwūnid Sultanate, and the Cultural Matrix of Mamlük Society: A Reassessment of Mamlük Politics in the 1360s", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 131, No. 3 (July-September 2011), 423-443.
- SUGAHARA, Mutsumi (2007) *Tazkira-yi Awliya in the Uyghur Script. Part I: Introduction and Text in Transcription*. Kobe: Kobe City College of Nursing.
- SUGAHARA, Mutsumi (2008) *Tazkira-yi Awliya in the Uyghur Script. Part II: Japanese Translation with Notes*. Kobe: Kobe City College of Nursing.
- SUGAHARA, Mutsumi (2011) "Kutadgu Bilig'in Herat (Viyana) Nüshası ve XV. Yüzyıl Türk Dili", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009 Ankara, TDK Yayınları: Ankara, 471-478.
- SUGAHARA, Mutsumi (2015) "A Middle Turcic qaşıda in the Uyghur script", *Area and Culture Studies* 91, Tokyo University of Foreign Studies, 113-141.
- TADMURİ, Ömer A. (1974) *Tārīh va ātār mesācid ve medāris Tarāblus fi 'asri'l-memālīk*. Tripoli: Dār el-Bilād.
- TOR, Deborah G. (2009) "The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world", *Bulletin of SOAS*, 72/2, 279-299.
- ÜŞENMEZ, Emek (2009, 2011) "Kutadgu Bilig (Nemengan / Fergana / Özbekistan) Nüshası". *Doğumunun 990 Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 565-579.
- VAMBÉRY, Hermann (1867) "Eine Kaşıde in Ujgurischer Schrift und Sprache, mit Text, Transkription, Uebersetzung und Noten", *ZDMG* 21, 638-651.
- WINTER, Michael (2004) "Mamlüks and their Households in Late Mamlük Damascus: A *Waqf* Study," in *The Mamlüks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. Michael WINTER and Amalia LEVANONI, Leiden: Brill.
- YÜKSEL, Murat (1984) "Kara Timurtaşoğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, XXXI (Ağustos 1984), 134-147.

F. Sema Barutcu Özönder <https://orcid.org/0000-0001-5632-6999>

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

E-posta: barutcu@humanity.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 5 Kasım 2022

Yayına kabul edildiği tarih: 10 Aralık 2022

E-yayın tarihi: 9 Ocak 2023

Çıktı sayfa sayısı: 37

Kaynak sayısı: 74